Nr 1–2 2009

Oknytt

324 a (V 245). Sun haltuus, rakas Jjäni, Mä annan aina itjeni. Mun sielun', ruumiin', taivaran', Ne ota, Herra, wastahan.

2. Mun sielun', ruumiin' omas on, Jtj', Herra armas, tiedät tuon. Siis omas ota huomahas, En joukkoo julman pelkää taas.

3. Sinuun tyytyy mun sydämen', Siin' ilon, lewon löytänen. Mun hädäsjän' ja tuskasjan' Sä olet ainoa auttajan'.

4. Sen uskon ja sult' pyydän wiel', Ett's heikkouttan' tuet tääll'. Sun lapses tykön' asu ain', Niin ilon taiwaasj' jaawutan.

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2009 Årg. 30

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren
Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:
Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL
E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller
sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Psalm ur *Suomalainen Wirsikirja* från 1701, här återgiven efter *Ruotsin Suomenkielinen Virsikirja* från 1949, den s.k. Boremans psalmbok.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Livréna AB, Göteborg 2009
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2009

Maj-Britt Hedlund in memoriam

Foto: Ulf Hägglund.

Maj-Britt Hedlund gav ord åt det förflutna Holmsund.

Hon föddes 1928 i Holmsund, där hon kom att vara bosatt i hela sitt liv. Hennes mor och far var födda i Bygdeå respektive Sävar. Efter att 1946 ha avlagt examen vid Umeå Handelsinstitut började hon arbeta vid skatteenheten på länsstyrelsen i Västerbotten. År 1947 fick hon sin arbetsplats på kronouppbördskontoret, som då låg i Umeå rådhus. Maj-Britt blev sin arbetsgivare trogen i 45 år!

Efter pensioneringen 1989 vidtog ett intensivt arbete med att dokumentera Holmsunds historia. Utöver släktforskning som berört föräldrarnas hemtrakter hade Maj-Britt dittills inte arbetat med historisk källforskning. Med stor frenesi gav hon sig nu i kast med studier av materialet i många olika slags arkiv. Dessutom gjorde hon långa intervjuer med traditionsbärare i Holmsund. Maj-Britt var mycket källkritisk och värderade noggrant de uppgifter hon fick.

Hon tillverkade själv en skalenliga modell över Djupviks-

området i Holmsund, som 1998–99 ställdes ut på Västerbottens museum. Den är ett utomordentligt resultat av hennes forskning i kyrkoarkiv, fotosamlingar, tidningslägg, brandförsäkringshandlingar osv. Vi minns med glädje när hon rapporterade att "nu har jag funnit brandsynerna på nio av de tio byggnaderna längs Gamla Storgatan", men hon kände sig samtidigt lite besviken över att hon inte lyckades finna beskrivningen eller ritningen till det "tionde huset". Man bör i detta sammanhang betänka att modellen skildrar Djupvik 1884 och att all bebyggelse förutom telegrafstationen brann ner till grunden 25 juni 1888. Rekonstruktionsarbetet är resultatet av en verklig forskningsprestation!

Djupviksmodellen finns numera som ett permanent inslag på Sågverksmuseet på Västerbacken i Holmsund.

Vid Johan Nordlander-sällskapets årsmöte våren 2004 tilldelades Maj-Britt sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning för den gedigna historiska forskningen om Holmsund.

Kring millennieskiftet började Maj-Britt allt oftare föra på tal att hon skulle skriva en bok om Holmsund, dess människor och miljöer med betoning på sågverkens och folkrörelsernas tid. Hon hade ju under modellbyggandet och tidigare samlat ihop ett mycket omfattande arkivmaterial. Hösten 2006 kom så boken *Gamla Holmsund människor och miljöer*. Boken trycktes i 1 500 exemplar som snabbt tog slut, och en ny upplaga trycktes upp. Denna bok är en av de allra främsta hembygdsskildringarna i Västerbotten.

Hon belönades för boken både av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur i Uppsala och av Umeå kommun, som tilldelade henne det prestigefyllda Minervapriset.

För oss var det en stor glädje att delta i de samtal om boken som arrangerades på bibliotek och andra offentliga ställen med många intresserade åhörare. Samtal som vi så gärna

skulle ha velat fortsätta att föra med Maj-Britt om Holmsund, dess människor och miljöer.

Saknaden efter Maj-Britt är stor, och den saknaden delar vi med många. Hon karakteriserades av en stor ödmjukhet, men när situationen så krävde visade hon klart vad hon ville och visade då på stor styrka. Styrka visade hon också under den svåra sjukdomstid som nu ändat hennes liv.

Många fina personliga texter finns i *Gamla Holmsund människor och miljöer*, texten om "Hemma hos familjen Olof Eriksson" avslutar hon med följande: "Från fågelburen, som hänger i taket, kommer det ibland ett litet kvittrande ljud från en kanariefågel. Man kan förnimma hur allting andas lördagsfrid. En frid och förnöjsamhet som knappast på samma sätt kommer att kunna upplevas mer. Det är en känsla jag själv får när jag tittar på denna bild."

Lars-Erik Edlund & Cuno Bernhardsson

GUNVOR FLODELL

Från Norrbotten till Brasilien

Ett hundraårsminne

Inledning

Den sista stora grupputvandringen från Sverige till Brasilien ägde rum 1909–1911 efter storstrejken. Den har betraktats som ett regelrätt misslyckande, då 600–700 personer återbördades till hemlandet på svenska statens bekostnad 1912 och åren därefter. En genomgång av de s.k. förklaringarna, som varje återvändande familj tvingades underteckna, uppvisar en provkarta på vilka olyckor som kunde drabba en nybyggarfamilj: dödliga sjukdomar, missväxt och svält, översvämningar och attacker från gräshoppor och vandringsmyror. Missförhållandena hade rapporterats till den lokale kolonichefen men lämnats utan åtgärd. Dessa ibland något formelartade aktstycken förvaras i UD:s dossier på Riksarkivet i Stockholm.

Denna utvandring har ibland benämnts Kirunautvandringen, eftersom majoriteten emigranter var besvikna arbetare, rekryterade från malmfälten. Så här löd arbetaren Petter Anton Karlsson Lans avskedssång vid en soaré i Kiruna i april 1911:

> Jag lilla Gunhild med mig tager
> och bort till annat land jag drager.
> Där skrivits har min minnesruna
> Adjöken till Kiruna!

Farväl till alla som nu bråka
ni kanske aldrig mer mig råka.
Jag reser nu till mänskor bruna.
Adjöken till Kiruna!

Nu elden slocknat under vreden
jag lessnat har på gamla Sweden.
Som tack för allt vi utbasuna:
Adjöken till Kiruna!

Jag möter feber och klimatet
långt hällre det än hån och hatet
och innesluter mig hos Luna.
Adjöken till Kiruna!
(publicerad i Norrskensflamman 2 april 1911)

Om den familjen vet vi att mannen och hustrun Ida anlände med tre barn till den tilltänkta svenska kolonin *Nova Suecia* i Guarani, Rio Grande do Sul den 4 juni 1911 (enligt ett brasilianskt register). Men redan på nyåret 1912 undertecknade mannen en begäran om hjälp till hemresa för tre personer. Två barn hade avlidit, den ovannämnda fosterdottern Gunhild och det minsta barnet, födda 1902 respektive 1909. Han erhöll 750 kr som resebidrag (av Hjalmar Lundbohm i Kiruna, enligt Barck) och återvände den 5 april 1912.

Även om majoriteten utvandrat från Jukkasjärvi församling finns det en geografisk spridning avseende utvandringsort, enligt följande sida:

Utvandrade från Norrbotten till "S.Amerika"/Brasilien 1909–11

År	Från	Antal
1909	Jukkasjärvi	51
	Nederluleå	2
1910	Jukkasjärvi	237
	Gällivare	18
	Jokkmokk	9
	Nederkalix	1
1911	Jukkasjärvi	190
	Gällivare	60
	Jokkmokk	28
	Älvsbyn	14
	Pajala	1
	Överluleå	8
	Nederluleå	7
	Nedertorneå	3
Summa		639

(Källa SCB:s register, i microfiche på Forskningsarkivet, Umeå universitet)

Till detta antal får vi addera emigranter, utvandrade från sydligare områden i Sverige. Ministerresidenten vid den svenska legationen i Buenos Aires Axel Paulin företog 1912 en månadslång resa och studerade svenskarnas levnadsförhållanden på ort och ställe i Rio Grande do Sul, Brasilien. Han uppskattade antalet till 1 065 personer, medan brasiliansk statistik uppger 1 340, andra återigen vill höja antalet till 1 600 personer. Den 22/11 1911 upphörde de s.k. fria resorna Hamburg–Rio och emigrationsvågen ebbade ut.

Ingen av återvändarna finns idag i livet. Många hade säkert velat glömma sitt brasilianska äventyr och förträngt de obehagliga minnena. Ett fåtal har haft intresse att dokumentera händelsen, t.ex. läraren Gerda Pehrson från Jokkmokk som

skrev en rad böcker. Andra hade inte fått nog utan styrde kosan till Fjärrkarelen på 1930-talet med känt resultat (Norrbotten 1976–77).

Men det är inte om återvändarna detta ska handla. Vad hände dem som av olika anledningar stannade kvar?

Hur många stannade kvar?

Av den "storsvärmen" som kom vart de inte mera än 30–40 familjer kvar.
(Yttrande av Arvid Olofsson i radioprogrammet "Från Norrbotten till Rio Grande do Sul", sänt 5/12 1947, Arkivet för Ljud och Bild, LB 297:1)

Inalles rör det sig om ca 150 personer som så att säga fyllde på Guarani-kolonin som redan hyste drygt 300 svenskar, utvandrade 1890–91. Men de tidigare immigranterna hade redan efter sekelskiftet 1900 börjat korsa Uruguay-floden för att söka bättre jord på argentinskt område, i provinsen Misiones. Detta lämmeltåg fortsätter fram till omkring 1925 och ytterst få familjer blir kvar i Guarani-kolonin, där sedan polska immigranter kommit att dominera.

Berättigade till hemresa var inte de som faktiskt hade propagerat för emigrationen. Dem finner vi i en s.k. förtrupp från 1909, omfattande bl.a. familjerna Palo (anländ till Guarani 14/12 1909), Nyberg och Furtenback (anlända 7/2 1910), Brolin och Torneus (anlända 12/2 1910), Karlstedt (anländ 20/2 1910) och Kokkonen (anländ 22/2 1910). Av dem ansågs speciellt Karlstedt ha lockat folk i fördärvet med sina resebrev (Norrskensflamman 31/3 1910). Men det första mötet med Brasilien på *Ilha das Flores* (Blommornas ö) utanför Rio hade varit positivt för dessa första kontingenter utvandrade. I ett brev tre månader senare sticker samme Karlstedt inte under

stol med svårigheterna (Olzon 1913:48). Här sägs klart och tydligt att "det var jordbrukare som skulle hit" och att de borde medföra ett startkapital om ca 1 000 kr.

Svenskarna som anlände var enligt Karlstedt olämpliga för brasilianskt nybyggarliv. De var olika slags yrkesarbetare: snickare, smeder, vagnmakare, mekaniker, murare, orgelbyggare, instrumentmakare, handelsexpeditörer – många som aldrig hållit i en yxa för att få kvällsved. Brevskrivaren ansåg sig, trots svårigheterna, ha retirerat från Sverige i tid "för att få något med av hvad en människa bör göra anspråk på, nämligen att lefva ett naturligt liv och dö en naturlig död" (Olzon 1913:51).

Av de ovannämnda familjerna återvände endast Napoleon Nyberg 1912, men hans senare öden är okända, likaså för släktingarna i Misiones. Familjerna Palo, Brolin, Furtenback och Torneus flyttade sedermera över till Misiones, Argentina. Endast Karlstedt blev kvar i Guarani i Rio Grande do Sul (RS). Jag har träffat tre av hans döttrar och spelade där på plats in den äldsta, född 1902, omkring 1970: "...de va de dummesta dom gjorde å fara hit", var hennes uppfattning. Hon hade klara minnen av den strapatsrika långa resan och svårigheterna den första tiden (se ULMA Bra 18:2 AN).

Familjenätverk

Karlstedt hette ursprungligen Karl August Karlsson och var född i Finnfall, Ljusnarsberg i Örebro län den 9/9 1871 och hade en tvillingbror, Karl Oskar, som emigrerat till USA och Canada 1902. En annan brasiliefarande broder var Erik Axel Karlsson, "Änkling-Karlsson" (född 24/7 1874 i Ljusnarsberg). Sin benämning hade den brodern förmodligen fått, då han redan 1911 mist hustrun Margareta Ribom (född 26/6 1875 i Nederkalix) och två av de minsta barnen (enligt J.F. Vuollos berättelse, date-

rad 15/11 1911). Han hade hoppats kunna kvittera ut livförsäkringssumman om 2 000 kr efter hustrun för att återvända. Men han stannade alltså kvar och sökte sig senare en ny framtid i Misiones, Argentina för sig och sina fyra barn. Ett barnbarn blev en framgångsrik apoteksgrossist i "svenskstaden" Oberá, ett annat barnbarn drev ett mindre hotell där.

Karlstedt och Karlsson var gifta med var sin syster Ribom och Karlstedts hustru Erika (född 4/7 1879 i Nederkalix) levde ända till 1955 i Guarani RS. Familjen hade sju barn av vilka fem nådde vuxen ålder, därav två födda i Sverige. Av dem var två gifta med svenskättlingar från 1890–91 års emigration och några barnbarn lever fortfarande i Guarani, i något fall fortfarande svensktalande.

För övrigt föreligger det släktskap mellan åtskilliga utvandrarfamiljer, varför familjenätverkens betydelse inte ska underskattas. I det aktuella fallet fanns det ytterligare en syster Ribom, den äldsta Anna (född 4/8 1866 i Nederkalix), gift med Petrus Rönnqvist. De utvandrade med fem barn 1909. I denna olycksdrabbade familj dog mannen och hustrun i Guarani 1910 och de tre yngsta barnen dog antingen under överresan eller 1910, vilket styrks av J.F. Vuollos berättelse. Den äldsta dottern Hildur Carolina Ribom Rönnqvist (född 4/10 1890) registreras som ensamstående *Carolina Runquist* först den 5/2 1911 i Guarani med andra svenska och finländska kirunaemigranter och bosatte sig senare i Porto Alegre. Om brodern Nils Johan (född 20/6 1895) vet vi att han levde 1911, men hans vidare öden är okända och detsamma gäller släktingarna i Misiones.

Familjen Brolin, en utvandrad Kirunafamilj som blev kvar

Familjen Brolin tillhörde den ovannämnda förtruppen och bestod av följande medlemmar:

Brolin, Karl Fredrik född 8/7 1848 i Östersund, gruvarbetare, utflyttad från Kiruna, avrest 16/12 1909, till Guarani 12/2 1910, död 10/5 1942 i Oberá, Misiones;
gift II med Fredrika Stenberg född 14/9 1866 i Råneå, utflyttad från Kiruna, avrest 16/12 1909, till Guarani 12/2 1910, död 30/7 1932 i Oberá, Misiones.

Barn:
1. Karl *Oskar* Brolin, född 19/3 1890, utflyttad från Kiruna till Guarani 12/2 1910, dödsår okänt (överkörd av tåget).
2. *Karl* Leonard Brolin, född 25/3 1892 utflyttad från Kiruna 1909, inte till Guarani, dödsår okänt i Oberá, Misiones. (Han var medlem i Föreningen Svea där 1923.)
3. *Göta* Wilhelmina Stenberg Brolin född 13/7 1897 i Luleå, utflyttad från Kiruna 1909, ogift, död 1927 i Oberá, Misiones. Anlände till Guarani 12/2 1910.
4. *John* Fredrik Stenberg Brolin, född 10/1 1899 i Malmberget, till Guarani 12/2 1910, död 8/10 1949 i Oberá, Misiones; gift med Carolina (Karin) Ortt född 27/6 1905 i Bonpland, Misiones, död 2/7 1986 i Oberá, Misiones.
Deras barn:
   a) *Ingeborg* Leonor, född 10/8 1927 i Yerbal Viejo, gift med Alvar Eugen Kindgren.
   b) *Linnea* Essy, född 4/4 1929 i Oberá, Misiones, gift med Luis Ricardo Rendón.
   c) *Gunnar* Sigvard, född 1/12 1930 i Oberá, dödsår okänt, gift med Mary Källsten (1933–1968).
   d) Lydia Amalia, född 16/2 1933 i Oberá.
   e) *Margit* Elisabet, född 7/12 1935 i Oberá, gift med Aron Ricard Pettersson (död), Margits dödsår okänt. Paret var bosatt i San Vicente, Misiones.
   f) *Edmundo* Federico, född 20/8 1940 i Oberá. Biokemist bosatt i Oberá.

5. *Svea* Ingeborg Stenberg Brolin född 5/7 1901 i Kiruna, utflyttad 1909, till Guarani 12/2 1910, död 1971 i Oberá, Misione;
gift med Sixten Wik, född 28/8 1897 i Porto Lucena RS, död 25/2 1960 i Oberá, Misiones.

Deras barn:
a) *Frida* Ingeborg, född 19/2 1926 i Yerbal Viejo, gift med Arturo Bravo, änka.
b) *Signhild* Viola, född 7/3 1928 i Oberá, Misiones, gift Martinez, änka.
c) *Judit* Ottilia, född 1/10 1929 i Oberá, Misiones, gift Monllor, änka.
d) Karl Raúl Wik, födelseår okänt, gift och bosatt i Oberá, Misiones.
e) Maria *Olivia*, född 1935, gift Vignolles, bosatt i Oberá, Misiones.

6. *Berta* Linnea Brolin, född 26/12 1902 i Kiruna, utflyttad 1909, till Guarani 12/2 1910; död 1979 i Villa Svea;
gift (14/9 1926) med *Arnold* Isidor Hultgren, född 12/9 1898 i Porto Lucena RS, död 17/5 1963 i Villa Svea, Misiones.
Deras barn:
a) *Einar* Napoleon, född 13/1 1928 i Oberá, Misiones. Gift med Yolanda Judith Bárbaro, född 1931.
b) *Anna* Cristina, född 5/11 1929 i Oberá, Misiones, gift Sanders.
c) *Gunda* Eugenia, född 20/10 1932 i Oberá, Misiones, gift Melnik, änka.
d) Enrique Oskar, född 19/5 1941 i Oberá, Misiones, död 13/7 1997, gift med Leonor Demetria Trentin.

7. Anna *Carolina* Brolin, född 1907, utflyttad från Kiruna 1909, till Guarani 12/2 1910, död 1910 i Guarani RS.

Bertas berättelse

Barn nr 6 ovan, Berta Brolin, född 1902, finns inspelad (se ULMA Arg 10:2 BH). Vid inspelningen sjunger hon också "Skutan Anna", ett exempel på lokal diktning därute. Omkring 1970 fick vi ta del av hennes levnadsöde och skrev ned det. Hon får här själv berätta i indirekt form:

Efter storstrejken längtade fadern, som var bas för ett sprängarlag, efter att bli sin egen, vilket anges som utvandringsorsak. Deras medresenärer var förutom familjerna Karlstedt, Rönnkvist, Torneus och finnen Kokkonen som nämnts ovan, också Karl Johan Henriksson och finnarna Watanen. På Blommornas ö utanför Rio hade man också bekantat sig med familjerna Fur-

tenback från Kiruna och Holmgren från Stockholm som tillsammans med Torneus så småningom också kom att bli misionessvenskar. Men den första anhalten blev Guarani, Brasilien. När de fyra familjer som utgjort ressällskap väl hade kommit dit, först med tåg, sedan med oxkärra, hade sammanlagt åtta barn dött. Brolins kom att bo i familjen Roos hus som då stod tomt. (Roos hade utvandrat från Jämtland 1891 men mist alla sina fyra barn innan de anlände till Guarani, senare föddes ytterligare sex barn.) Där lärde de också känna Jonas Petterssons familj, som senare också kom att flytta från Brasilien till Misiones i Argentina.

Efter tre månader flyttade familjen Brolin till Campina, ca 40 km närmare Uruguay-floden, där fadern förvärvade en jordbit, började röja och bygga en definitiv bostad. Men där stannade de bara nio månader, eftersom det saknades vatten – det nödvändigaste av allt. Torkan hade gjort att alla bäckar sinat. Nästa anhalt blev Porto Lucena vid Uruguay-floden, den lilla staden som koloniserats av 25 svenska familjer redan 1892 (se ULMA Bra 36 AO).

Där firade de jul hos familjen Zetterlund (utvandrad 1891) som bodde 5 kilometer bort och begav sig sedan till Roncador, högre upp alldeles vid Uruguay-floden. Här fick de börja på nytt i den subtropiska urskogen, med att röja och plantera sockerrör. De byggde en koja av palmblad med tre väggar och köket blev en likadan koja. Men under 1911 kom Uruguay-floden att svämma över vid flera tillfällen. Den ena kojan flöt nedströms, den andra fördes uppåt i bakvattnet. Resterna av dem kom att användas till en ny koja. Så småningom byggdes ett hus. Deras närmsta grannar var familjen Holmgren som de träffat i Rio, på Blommornas ö. I Roncador kom de att stanna i 13 år. De fick erbjudande om hemresa 1912, men Karl Fredrik Brolin ville inte återvända fattigare än han for. Men om han blev rik skulle han resa tillbaka.

I kölvattnet efter översvämningen grasserade tyfus som

skördade många liv. Modern Berta och Svea blev svårt sjuka och fick fraktas till sjukstugan i Porto Lucena, en stor lada, där den enögda fru Jakobsson från Göteborg (emigrerad 1891) fungerade som sjuksköterska. Värst illa däran var Svea, som varje kväll tog avsked med hälsningen "I natt ska jag besöka Carolina" (systern nr 7 som dött föregående år). En dag fick de besök av apotekaren från Guarani som utdömde den medicin Svea fått. Om hon skulle fortsätta med den skulle hon bli galen, hade han försäkrat. I stället fick hon portvin med kinin och blev snart bättre. Att återvända hem var inte fritt från strapatser.

De gick till fots till Zetterlunds och sedan till Trädgårds-Karlsson (utvandrad 1890), som fraktade Brolin, frun och de båda flickorna ett stycke uppströms till orten Boa Vista, varifrån de skulle gå till fots igen. Men då hade det blivit mörkt och svårt att orientera sig i urskogen. Fadern lämnade kvinnorna och ropade hallå ideligen, dels framåt för att få kontakt med sonen John i hemmet, dels bakåt för att lugna eftertruppen. Så kom hunden som en räddande ängel och ledde dem hem. Men Svea hade otur och blev biten av en stor, luden fågelspindel. Fadern skar av en liten bit av sin svarta tobaksfläta, doppade den i brännvin och lade på bettet som snart läkte.

Långt senare var sonen John med om en olycka. Uruguayfloden var deras naturliga transportled ner till Porto Lucena. Som båt användes en *canoa* (kanot), gjord av en urholkad stock från *timbauva*-trädet. En dag skulle John och hans medhjälpare frakta tegel nedströms. Då kantrade kanoten, därför att medhjälparen rodde fel. Mannen kunde inte simma utan drunknade omedelbart. Detta tog John hårt och han ville inte stanna kvar utan flytta över till andra sidan floden, till landsmännen i Misiones, Argentina. Den 4 april 1923 drog familjen på nytt upp sina bopålar, tog sig över floden till Guerrero vid San Javier, där de tog in hos Trädgårds-Karlsson som nu etablerat sig där. Den 13 maj 1923 nådde de Villa Svea, där de

fick en första fristad hos Jonas Petterssons, som de träffat redan i Guarani. Fadern Karl Fredrik, nu 75 år gammal, ville egentligen inte utvandra på nytt men fogade sig. Han blev 94 år och dog 1942 i Oberá (som blivit stad 1928, grundad av svenskar). Då hade han varit änkeman i 10 år.

Villa Svea (koloniserat av svenskar 1912) var redan då ett betydelsefullt svenskcentrum. Gamle kakelugnsmakaren Gustaf Albert Källsten (utvandrad 1891) hade skänkt en hektar jord uppe på åsen till Föreningen Svea, grundad 1915, och där hade man uppfört ett föreningshus. Föreningen Svea stod för lördagsunderhållningarna med sång, dans och teater och här samlades man också till jul- och nyårsfester. Sönerna Herman och Allan Källsten hade byggt upp en affär och svenskarna hade börjat plantera det gröna teet *yerbamate* (Ilex paraguarensis) med gott resultat. Hit hade Brolins kommit för att stanna för gott.

De fick hyra Allan Källstens hus på hans föräldrars *chacra* (jordlott, koloni om 25 ha). Där bodde de ett år. Sedan flyttade de alla till Johns nyförvärvade jordlott, där föräldrarna fick uppleva sin ålderdom. Uthålligheten hade hjälpt dem. Drömmen om en egen jordlott hade förverkligats om än med stora uppoffringar. Resan hade varit lång och mödosam med många stationer på vägen.

Av Bertas berättelse framgår att nykomlingarna 1909–11 hade livliga kontakter med 1890–91 års utvandrare som bildade ett slags lokalt nätverk. Både hon och systern gifte sig senare med söner, födda i Brasilien av föräldrar ur den tidigare kontingenten. Brodern John gifte sig med en tyskättling som också lärde sig svenska. Idag tillhör Bertas och systern Sveas döttrar kulturbärarna och talar fortfarande utmärkt svenska.

Emigrantregistret

I de ovan anförda exemplen har jag delvis hämtat sakuppgifter från ett utvandrarregister som jag hoppas skall kunna tryckas i samband med hundraårsminnet av den senaste – och förmodligen sista – grupputvandringen från Sverige till Brasilien. Den är i sig ett sorgligt kapitel i svensk historia och emigranterna fick verkligen utstå allehanda prövningar, vilket inte minst Bertas berättelse vittnar om. Andra versioner från de hemvändande kan vi läsa om i Norrbotten 1976–77.

Det trettiotal familjer som stannade kvar och outtröttligt kämpade för en bättre tillvaro är väl värda vår uppmärksamhet och aktning. Jag tänker då speciellt på dem som fört vårt språk och vår kultur vidare på fjärran breddgrader intill dags dato. Det rör sig om ett hundratal språkbevarare i Misiones. Lösningen blev den sekundära immigrationen in på argentinskt område, där svenskarna grundade sin stad Oberá år 1928 i samklang med den övriga lokalbefolkningen, som då också utgjordes av en del indianer. Men även i de f.d. svenskbyarna i Rio Grande do Sul, Brasilien (Guarani, Ijui och Porto Lucena) söker svenskättlingarna sina rötter i olika former. Det kan jag berätta mer om efter mitt besök där i oktober–november 2008.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arkivet för Ljud och Bild, Stockholm.
Flodell, Gunvor, Utvandrarregister (u.u.).
Egna minnesanteckningar från besök hos svenskar och svenskättlingar 1964–73.
Bandinspelat material från återbesök i Misiones 1988, 1991, 1997 och 1999.
Forskningsarkivet, Umeå universitet. SCB:s utvandrarregister i microfiche.

Riksarkivet, Stockholm, UD:s dossier 1902, vol. 3024–26; UD C3B: 38, 39, 42, 43.
ULMA Arg 1–71 (Bandinspelade intervjuer 1968–73), Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (numera Dialektenheten i Uppsala, Språk- och folkminnesarkivet, SOFI).
J.F. Vuollos berättelse angående förhållandena vid svenska kolonin i Brasilien. Landshövdingearkivet i Härnösand, mapp CXX.

Litteratur

Barck, Åke, *Brasilienfararna*. Kiruna Amatörforskarförening. Kiruna 2002.
Flodell, Gunvor, *Misiones-svenska. Språkbevarande och språkpåverkan i en sydamerikansk talgemenskap*. Diss. Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 17. Uppsala 1986.
Flodell, Gunvor, *"De verkar te å gå bakåt". Språk, etnicitet och identitet belyst utifrån emigrant- och dialektmaterial*. Kulturens Frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 36. Umeå 2002.
Norrbotten 1976–77 Migration. Norrbottens museums årsbok. Luleå 1979.
Olzon, Gösta, *Ett emigrationsäfventyr*. Stockholm 1913.
Pehrson, Gerda, *Floden tog*. Stockholm 1965.
— *Svenska pionjärer i Sydamerika*. Stockholm 1970.
— *Dona Ida och andra emigrantöden*. Laholm 1978.
Povoadores da Colonia Guarani 1891–1922. Arquivo Histórico do Rio Grande do Sul. Porto Alegre 2004.

CAMILLA OLOFSSON, ULRIKA STENBÄCK LÖNNQUIST & STIG WELINDER

Mittuniversitetets arkeologi i Jämtlands medeltid

Då arkeologiutbildningen sköt fart på den dåvarande Mitthögskolan i Östersund på 1990-talet, valdes ödesbölet Eisåsen i Bergs socken i Jämtland ut som platsen för fältkursen för magisterstudenterna. Där kartlades och grävdes – och det skrevs magisteruppsatser – i flera år. Tanken var att försöka förstå de väldiga samhällsomvälvningar som på 1300- och 1400-talet hade resulterat i de hundratals övergivna gårdarna, ödesbölena, i Jämtland. Om den saken blev det med tiden en bok (Hansson m.fl. 2005), och om det ska vi inte skriva mera här.

Det visade sig emellertid att många av de övergivna gårdarna hade blivit betesmarker, slåttermarker och fäbodar åt de gårdar som klarade sig igenom den medeltida krisen och ödeläggelsen. Under tiden hade Mitthögskolan blivit Mittuniversitetet, och arkeologiundervisningen hade flyttat från Östersund till Härnösand. Vi önskade ha kvar verksamheten i Jämtland och beslöt därför att påbörja ett nytt forskningsprogram utifrån frågorna om fäbodarna, som arbetet med Eisåsen och ödesbölena hade lämnat efter sig.

Nybörjarstudenterna fick under några år åka upp till Jämtland, bo på fjällpensionat och fältarbeta på Munkbovallen i Oviksfjällen, vardera tre arbetsdagar under ledning av arkeologer från Jämtlands läns museum. Den första kursomgången studenter fick använda alla sina tre dagar bara till att rita karta och röja snårskog. De var förgrymmade. Den andra om-

gången fick också samla in jordprover med en sond. Det var förskräckligt tungt och svårt i den steniga marken, så de blev också förgrymmade. Den tredje omgången fick göra färdigt kartorna och provtagningen, men de fick också gräva en del runt en av de fyra bustugorna. De blev ganska glada. Den fjärde omgången fick gräva en hel del och dansade krigsdans, när de fann en vacker kritpipa. Glada var däremot inte de renar som bligade på studenterna, eftersom de inte vågade sig fram till vattenhålet inne på fäbodvallen. Vad höken, som slog ner i håret på en av utgrävarna, tänkte på, vet vi inte.

Det femte året hade arkeologiundervisningen lagts ner vid Mittuniversitetet, men vi skrapade ihop gamla studenter och andra krafter och avslutade utgrävningen av den påbörjade bustugan under tre sommarveckor 2006. De flesta dagarna fanns det inga knott på platsen; andra dagar var det svårt att se och andas, när knotten samlades bakom glasögonen och fyllde svalget.

Före den sista stora utgrävningskampanjen hade vi insett, att vi inte skulle kunna vänta oss att hitta fäbodväsendets ursprung i Jämtland på Munkbovallen. Namnet har förresten ingenting med medeltida munkar att göra. Det lär syfta på ett berg med en krans av träd runt den kala toppen, ungefär som håret på en munk. Vi visste från grävandet i de jämtländska arkiven, att fäboden hade varit i bruk på 1600- och 1700-talet och ett stycke in på 1800-talet. Fynden från de första utgrävningsåren pekade i samma riktning. Vi lät därför i stället för en studie av det äldsta fäbodväsendet utgrävningen på Munkbovallen ingå i en diskussion av genus och modernitet.

Kvinnor, som i ungdomen varit butöser, berättar ständigt om känslan av frihet i det att på försommaren komma upp till fäboden med korna och getterna. Vi har samlat in dussintals av sådana berättelser från butöser i Oviken. De finns i folkminnesarkiv och hembygdsföreningens årsbok. Friheten, självständigheten, rymden, naturen, kvinnogemenskapen ...

men också ansvaret, de långa arbetsdagarna. I utgrävningen på Munkbovallen fann vi emellertid en liten trång stuga med skräp i vrårna och avfall framför dörren och runt knutarna.

Här och där låg ben från kotletter och fioler av kor, får, getter och grisar från matsäckarna som buföringsfolket haft med sig upp till fäboden, och glasskärvor, rostig spik, någon sönderslagen tallrik, ett bokspänne och allehanda annat. Vi gladde oss också åt bitar av kritpipor. Frampå hösten fick vi av Arne Åkerhagen på Tobaksmuseet i Stockholm veta, att vi hade hittat Sveriges äldsta pipa, tillverkad i London runt 1600. Pipan har fått bli en egen artikel om den äldsta tobaksrökningen i Jämtland (Wallman & Welinder 2007). I den kan man således läsa att Sveriges äldsta pipa röktes av en jämtlänning inom det dansk-norska kungariket.

Detta såg inte ut som känslan i kvinnornas berättelser. Tvärtom, det var samma mönster som i den trånga by eller

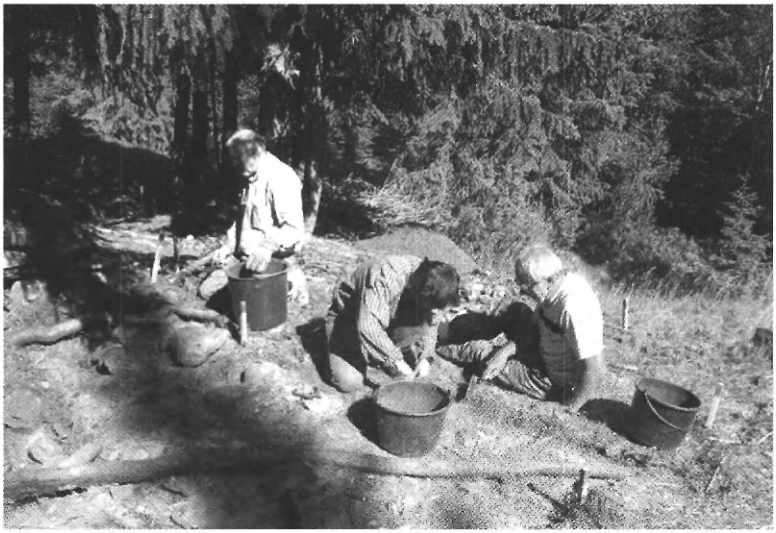

Bild 1. Flitiga utgrävare på Munkbovallen 2006. T.h. utgrävningens ledare Stig Welinder. Foto: Camilla Olofsson.

Bild 2. Utgrävningsledaren Stig Welinder övervakar utgrävningarna intill bustugans spismursröse. Foto: Camilla Olofsson.

gård, som kvinnorna uttryckte glädje över att ha fått lämna för fäbodarna. Den paradoxen försökte vi förstå. Om detta har vi redan skrivit flera artiklar (Stenbäck Lönnquist & Welinder 2005, 2006, 2007). De är visserligen lite svårtillgängliga i bibliotek, men vi ska ändå inte referera dem här. Det handlar om att de berättande kvinnorna levde i övergången mellan Ludvig Nordströms gamla Lort-Sverige och det moderna folkhemmets renlighet. För de berättande kvinnorna var det otänkbart, att butöser inte skulle vara rena och ha rent omkring sig. Det är svårt att sätta sig in i att en annan tid hade en annan uppfattning om vad som var rent och orent.

Man ska inte ropa "hej" förrän man är över bäcken – och inte "nej" heller. Vi hittade medeltiden. Om man står på trös-

kelstenarna till vår utgrävda bustuga och spottar kraftigt, så kan man – åtminstone med en god fjällvind i ryggen – spotta i en liten myr. Dit kom under en av utgrävningssäsongerna Jan-Erik Wallin från Miljöarkeologiska laboratoriet vid Umeå universitet med en torvborr. Han åkte hem till Umeå med en lodrät torvpelare i bagaget, från ytan av myren och en meter neråt. Efter att ha suttit vid mikroskopet i bra många timmar och ha skickat lite torv till laboratoriet vid Uppsala universitet, som daterar med hjälp av radioaktivt kol, C14-metoden, så kunde han berätta sin historia.

Jan-Erik Wallin kunde med sina pollen och sporer från den gamla växtligheten runt Munkbovallen se hur skogen hade glesnat och ogräs som gärna växer på betad mark hade fått fotfäste. Det skulle ha inträffat omkring 1300-talet. Idéerna från våra diskussioner utifrån ödesbölena blev bekräftade. Den medeltida krisen hade inneburit en övergång till mera boskapsskötsel inom det jämtländska jordbruket. Runt platsen för Munkbovallen hade skogsbete och en ny fäbod etablerats vid just den tiden.

Det senare, en ny fäbod, var problematiskt fram till den sista utgrävningsdagen. Det var, och är, problematiskt efter den dagen också, men vi åt faktiskt avslutningstårtan med extra god aptit efter en riktigt god avslutningsdag. På alla riktiga utgrävningar görs det finaste fyndet den sista dagen. För vår del var det en strimma rödbränd sand och ovanpå den en finkornig, grå strimma. Finessen var att detta låg under bustugans stenbyggda eldstad.

Efter att hela utgrävningslaget hade samlats och begrundat en stund, bestämde vi oss för att under bustugan fanns resterna av ett eldhus. Det är en byggnad med ett rum med en eldstad mitt på golvet och ett hål för röken i taket. Runt väggarna löpte bänkar, och intill eldstaden fanns en ställning att hänga mesegrytan i. Vi klarar inte att knyta våra kritpipor och andra föremålsfynd till ettdera av de två husen. Vi har därför

svårt att sätta ålder på dem och får nöja oss med att konstatera att eldhuset var äldre än bustugan. Därtill är det onekligen frestande att tänka sig, att eldhuset hade byggts ungefär samtidigt som boskapen enligt Jan-Erik Wallins skiss av växtlighetens historia hade börjat beta i området.

Högre upp i Jan-Erik Wallins torvpelare fanns pollen och sporer som pekade mot en mera storskalig skogsröjning och mot åkerbruk. Från ungefär 1600-talet hade det odlats korn runt Munkbovallen. Därmed kunde platsen benämnas en åkerfäbod. Självfallet är det frestande att knyta byggandet av bustugan med spisen av sten till denna förändring i platsens bruk. Det känns emellertid också förargligt. De gamla folklivsforskarna fick rätt.

När folklivsforskarna i början av 1900-talet åkte land och rike kring och tittade på gamla gårdar och fäbodar, intervjuade gammalt folk och funderade över det gamla bondesamhällets historia, så konstruerade de utvecklingslinjer från vad de såg. De menade att det enkla och till synes primitiva var äldre, det mera försigkomna yngre. Sålunda skulle fäbodarnas eldhus – sådana från 1600-talet finns fortfarande kvar som kulturminnen – vara den äldsta husmodellen. De liknade ju också järnålderns gårdshus. Yngre var hus med flera rum, stenbyggd eldstad och skorsten. Sådant tänkande känns schematiskt. Det var förargligt att tankegången bekräftades på Munkbovallen på den sista utgrävningsdagen. Andra utgrävningar av fäbodar gör det emellertid inte.

Boken om Munkbovallen återstår att skriva. Vi funderar på att kalla den "Tre berättelser om en fäbod". En berättelse är de gamla kartornas och arkivens knappa byråkratiska uppgifter om folk och boskap på Munkbovallen, som i de äldsta handlingarna heter Norrgårdsbodarna. En annan berättelse är butösernas minnen från somrarna i Oviksfjällen. Den tredje berättelsen är arkeologins, om bortslängda ben och trasiga tallrikar och annat avfall, om bustugans golv och eldstäder,

och om växtresterna i myren. De tre berättelserna kommer att bli ganska olika.

Det är när utgrävningen är slut som forskningen och diskussionen börjar.

Litteratur

Hansson, Anders m.fl., *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund 2005.

Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Stig Welinder, Folkhemmet möter butöserna. I Barndon, Randi m.fl. (red.), *Samfunn, symboler och identitet – festskrift till Gro Mandt på 70-årsdagen*. Bergen 2006, 387–98.

Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Stig Welinder, Genus och materialitet. Kvinnor, kor, kasa och kritpipor. I Fahlgren, Siv & Britt-Marie Thurén (red.), *Genusmaraton 2007. Mittsveriges genusforskare på frammarsch*. Östersund 2007, 118–24.

Wallman, Sonja & Stig Welinder, När piprökningen kom till Jämtland – om pipfynd i arkeologiska utgrävningar. *Jämten 101*. Östersund 2007, 132–139.

Denna artikel har tidigare tryckts i *Oviks- och Myssjöbygden 2007*. Utgivare: Myssjö-Ovikens Hembygdsförening med medverkan av Myssjö och Ovikens församlingar. 2007, 68–74. Redaktionskommitté: Karin Jirdén, Annkatrin Aldberg, Kerstin Löök & Carl-Erik Olsson.

SÖLVE ANDERZÉN

Psalmböcker i Luleå stifts finskspråkiga bygder

Inledning

En vanlig uppfattning hos de flesta är att varje församling i landet vid varje tid använder de vid för tillfället officiellt stadfästa och anbefallda liturgiska böckerna. År 1695 antogs en för hela riket gemensam psalmbok och därmed kunde man anta att alla inom den svenska kyrkan använde samma psalmskatt vid gudstjänster och för enskild andakt. Och vidare kunde det antas, att det i och med de nya psalmböckerna som stadfästs och anbefallts – 1819, 1937 och 1986 –, också är de som är i bruk, i varje fall i kyrkans offentliga gudstjänst. Det är dock lätt att förstå att valet av psalmbok ibland blir ett annat. Så är fallet vid t.ex. enskild andakt, i samband med annan verksamhet inom kyrkan, men också i samband inomkyrkliga rörelsers egna aktiviteter. Där väljer man att sjunga de psalmer som närmast knyter an till det hjärtats språk som är en del av enskildas trosliv och livstydning. Vi vet också att det ibland tar tid innan det som är nytt vinner insteg. Vi kan acceptera sådana sega strukturer, förstå och förklara dem i varierande grad.

I några områden av Sverige är bilden mer komplicerad. Eller annorlunda uttryckt: ovanstående resonemang kan bli fel eller i varje fall för onyanserat. Ett sådant exempel är förhållandena i församlingarna i de norra delarna av nuvarande Luleå stift. Här spelade språket – finska språket eller svenska språket – en betydande roll för vilken psalmbok som använ-

des. Dessutom var det i några församlingar aktuellt att hantera ytterligare ett språk – det samiska. I det följande begränsas artikelns innehåll till att belysa bruket av finskspråkiga psalmböcker.

Finskspråkiga psalmböcker har varit absolut nödvändiga för gudstjänstliv och församlingsarbete i Luleå stift. Detta gäller i första hand för tiden fram till mitten av förra seklet och för de finskspråkiga tornedalsförsamlingarna och Torne lappmarks fyra vida socknar, Gällivare, Jukkasjärvi, Vittangi och Karesuando.

Finskspråkig kyrkolitteratur var under lång tid en nödvändighet i det odelade riket – Sverige och Finland – och i de områden som ovan nämnts användes länge samma psalmbok som i den finska, östra rikshalvan. 1809 års fredslut i Fredrikshamn innebar att det blev en nationskyrka i västra respektive östra rikshalvan. Det finskspråkiga området i norra Sverige, som tidigare varit en del av hela det finska språkområdet, avskars från detta genom den nya gränsen vid Torne älv, Muonio älv och Könkämä älv. Men gränsdragningen innebar inte att alla svenska medborgare därmed kom att betjänas enbart på svenska språket. Det finska språket levde vidare och var allmogens språk i de norra bygderna. Någon direkt försvenskning inleddes inte förrän ca 100 år efter freden och då med början inom skolans område, där svenska blev det dominerande undervisningsspråket.

Fram till sekelskiftet 1900 användes främst den finska psalmboken – 1701 års psalmbok, *Suomalainen Wirsikirja* ['Den finska psalmboken'] (kallad "Vanha virsikirja" ['Gamla psalmboken']; sistnämnda benämning kommer oftast att brukas i denna artikel). Mycket förenklat uttryckt kan sägas att den östra rikshalvans psalmböcker och deras val av psalmer och språkdräkt under lång tid betjänade även Luleå stifts finsktalande bygder. Wallins svenska psalmbok 1819, som i så många läger prisades, utkom inte i någon finskspråkig ver-

sion i Sverige. I Finland utkom på 1830-talet en översättning till finska av Wallins psalmbok genom kyrkoherdarna Carl Helenius och Jacob Roschiers initiativ. Denna version av Wallins psalmbok i finsk språkdräkt har haft begränsad spridning. Förenklat uttryckt kan sägas att Wallins psalmbok inte blev vare sig finnarnas, de svenska tornedalingarnas eller lappmarkens finskspråkiga befolknings egendom.

I det följande görs en kortfattad presentation av de finskspråkiga psalmböckerna i följande ordning: 1701 års *Suomalainen Wirsikirja* ['Den finska psalmboken'] som kallas för Vanha virsikirja ['Gamla psalmboken']), 1886 års *Suomalainen Wirsikirja Ewankelis-luterilaisille seurakunnille Suomessa* ['Finsk psalmbok för evangelisk-lutherska församlingar i Finland'], 1898 års *Ruotsin Kirkon Suomenkielinen Wirsikirja* ['Svenska kyrkans finskspråkiga psalmbok'], 1924 års med samma titel som den föregående och slutligen den finskspråkiga översättningen av 1937 års svenska psalmbok *Ruotsin Kirkon Virsikirja* ['Svenska kyrkans psalmbok'] 1972. Därefter ägnas något större uppmärksamhet åt två psalmböcker av något annat slag: *Ruotsin Suomenkielinen Virsikirja* ['Sveriges finskspråkiga psalmbok'] 1949, den s.k. Boremans psalmbok, och *Lahden Virsikirja* [Lahtis psalmbok] 1946. Däremot faller det utanför uppgiften att närmare uppehålla sig vid den senaste officiella finskspråkiga psalmboken, 2003 års *Ruotsin kirkon virsikirja* ['Svenska kyrkans psalmbok'], som är en översättning av 1986 års svenska psalmbok. Framställningen avslutas med en sammanfattande kommentar.

1701 års finska psalmbok, den s.k. gamla psalmboken

Den psalmbok som utgavs 1701 med den finska titeln *Suomalainen Wirsikirja* ['Den finska psalmboken'] kallas "Vanha virsikirja" ['Gamla psalmboken'] och tillkom uttryckligen för att betjä-

na både finska och svenska kyrkan, dvs. de finskspråkiga församlingarna i båda de dåvarande rikshalvorna. Förebilden var 1695 års svenska psalmbok, men den finskspråkiga var ingen direkt översättning av denna. Psalmbokens tillkomst leddes av en kommitté, vars sammansättning är okänd men bland vars ledamöter Erik Cajanus ingick. Cajanus (död 1737) översatte mer än 100 psalmer från svenska till finska. Psalmbokens 413 psalmer är redigerade i huvudsak enligt förebilden, 1695 års svenska psalmbok. Bland de 413 psalmerna återfinns det äldre arvet av psalmer från finska psalmböcker, från *Finnos psalmbok* (1583) och *Maskulainens psalmbok* (1605). Någon närmare titel för Finnos psalmbok kan inte återfinnas i känd bibliografisk litteratur (Pipping 1856–57, 6) men den omnämns där som "En af Jacob Petri Finno utgifven Psalmbok". Dess förekomst noteras i förordet till Maskulainens psalmbok *Yxi Wähä Suomenkielinen Wirsikirja, Suomencocouxis Jumalata kijttä Suomenkielellä* ['En liten finskspråkig psalmbok, att tacka Gud på finska i finskspråkiga församlingar']. Finnos psalmbok finns i ett enda ofullständigt exemplar som bevaras i Uppsala universitetsbibliotek. Med hjälp av två handskrivna kopior av psalmboken har en rekonstruktion varit möjlig (Lempiäinen 1988).

1886 års finska psalmbok

I samband med firandet av reformationens 300-årsjubileum i Finland år 1817 tillsattes en psalmbokskommitté under ärkebiskop Jacob Tengströms ledning. Uppgiften var att förnya den finska psalmboken. Tengström visade stort intresse för Wallins psalmbok och menade bl.a. att den skulle kunna användas i de svenskspråkiga församlingarna i Finland. Psalmbokskommittén publicerade år 1836 sitt förslag *Uusia virsiä, kirkossa ja kotona veisattavia* ['Nya psalmer att sjungas i kyrkan och i hemmet']. Förslaget innehöll 752 psalmer av vilka huvuddelen (726 stycken) givits sin slutliga form av Tengström. Bland psalmerna åter-

finns över 100 psalmer översatta från Wallins svenska psalmbok. Psalmerna hade fått en förnyad och västfinsk språkdräkt, men mottagandet blev svalt och begränsat – folket föredrog den gamla psalmboken från 1701. Förslaget blev liggande, vilket delvis kan förklaras av att psalmbokskommitténs drivande kraft, ärkebiskop Tengström, avled strax innan kommittéarbetets avslutande.

En ny fas i det finska psalmboksarbetet i Finland inleddes 1853. Då tillsattes såväl en finsk- som svenskspråkig psalmbokskommitté. Den äldre psalmskatten i den gamla psalmboken från 1701 togs till vara och man fjärmade sig från Wallins psalmbok och 1836 års psalmboksförslag. Kommittén önskade bevara det mesta möjliga av de gamla psalmerna. Det skulle föra allt för långt att på denna plats redogöra för de olika faserna i arbetet fram till dess att Finska kyrkans andra kyrkomöte år 1886 godkände den fjärde officiella finska psalmboken. Men från svensk horisont kan det vara värt att notera att i både den finskspråkiga och den svenskspråkiga psalmbokskommittén återfinns flera av Nordens stora diktare och språkmän. Bland kommittéledamöterna och psalmförfattarna fanns bl.a. Johan Ludvig Runeberg, Sakarias Topelius och Elias Lönnrot. Vid kyrkomötet 1886 godkändes också en ny svenskspråkig psalmbok för Finska kyrkan. Fram till dess hade *Den Swenska Psalmboken* av år 1695 varit den officiella psalmboken för de svenskspråkiga församlingarna i Finland. 1886 års psalmbok innehöll 536 psalmer varav 241 var nya. Den skulle vara tagen i bruk i församlingarna inom en tioårsperiod och före utgången av år 1897.

1898 års finskspråkiga psalmbok i Sverige

En orsak till att ovan ägnats relativt stort utrymme åt 1886 års finska psalmbok i Finland är att den är förlaga för den i Haparanda år 1898 sammanställda och utgivna *Ruotsin Kirkon Suo-*

menkielinen Wirsikirja ['Svenska kyrkans finskspråkiga psalmbok']. I och med denna psalmboksutgåva fick Svenska kyrkan en egen finskspråkig psalmbok för första gången efter 1809 års fred och det gamla rikets delande. 1898 års psalmbok följer den finska förlagans redigering och avviker endast i några mindre avseenden – några psalmer skiljer sig från varandra och några språkliga uttryck har anpassats till svenska förhållanden. I det finskspråkiga Sverige t.ex. sjöng man och bad Gud att han skulle "siunaa kuninkaamme" ['välsigna vår konung'] och "siunaa Ruotsin kansa" ['välsigna Sveriges folk'], medan de finsktalande i Finland i motsvarande fall använde "ruhtinamme" ['vår furste'] och "Suomen kansa" ['Finlands folk'].

Psalmboksutgåvan 1898 innehåller både psalmbok och evangeliebok. Psalmboken har sin förlaga i den finska psalmboken från 1886 och den till finska översatta evangelieboken är i enlighet med gällande evangeliebok för svenska kyrkan. Dessutom ingår en liten bönbok och utdrag ur gällande kyrkhandbok. En skillnad i förhållande till många psalmböcker är de två avsnitten *Kristuksen ylösnousemisen historia* ['Kristi uppståndelses historia'] och *Kristuksen taiwaaseen astumisen historia* ['Historien om Kristi uppstigande till himmelen'] samt *Kristuksen kärsimisen historia* ['Kristi lidandes historia'].

1924 års finskpråkiga psalmbok i Sverige

År 1924 utgavs *Ruotsin Kirkon Suomenkielinen Wirsikirja* ['Svenska kyrkans finskspråkiga psalmbok']. Den är i huvudsak identisk med den föregående finskspråkiga psalmboken från 1898. Smärre språkliga justeringar har gjorts, bl.a. har imperativer och ordstammars slutvokal moderniserats. Redigeringen är densamma i båda upplagorna med ett undantag. Detta gäller psalm 127 i 1924 års utgåva, *O ihminen, mielees se paina* (en tolkning av Haqvin Spegels *Oss kristna bör tro och besinna*). 1898 års

psalmbok har på denna plats en annan psalm *Mun raskasta piinan 'ja waiwaan', O ihminen, muistele sä* ['Min tunga pina och nöd, O människa kom den ihåg']. Denna psalm saknar vidare uppgifter i utgåvans register, något som finns för övriga psalmer som har uppgifter om författare etc. Lite märkligt kan det också tyckas att registret i 1898 års utgåva anger psalmen *O ihminen, mielees se paina* och hänvisar till psalmnummer 127, där den således inte återfinns. I 1924 års utgåva återges psalm 127 som den finns i den ursprungliga förlagan, alltså i 1886 års *Suomalainen virsikirja* ['Den finska psalmboken'].

Inte heller i denna nya utgåva, eller kanske riktigare uttryckt i detta nytryck, av en finskspråkig psalmbok för svenska kyrkan märks någon anpassning till 1819 års wallinska psalmbok och inte heller till Svenska kyrkans *Nya psalmer* (1921). Möjligen kan detta förklaras med att de grupper som betjänades av den finskspråkiga psalmboken i stor utsträckning hörde till väckelsefolket. Bland dem var man kritisk till den rationalistiska kristendomssyn som färgade 1819 års psalmbok.

Svenska kyrkans finskspråkiga psalmbok 1972

1972 utkom en fullständig översättning till finska av alla psalmer i 1937 års svenska psalmbok. Den fick titeln *Ruotsin Kirkon Virsikirja* ['Svenska kyrkans psalmbok']. Luleå domkapitel hade på utbildningsdepartementets uppdrag genomfört översättning och redigering av den nya finskspråkiga psalmboken. Denna psalmbok har förutom psalmerna 1–600 ett tillägg med 26 andliga sånger, vilka på översättningskommitténs förslag ingår som nummer 601–626. I och med denna psalmbok fick de finskspråkiga inom Svenska kyrkan för första gången en psalmbok helt i harmoni med den för Svenska kyrkan gällande och stadfästa psalmboken.

Två andra finskspråkiga psalmböcker i Sverige mellan 1924 och 1972

Biskop Bengt Jonzon, som genom studier tillägnat sig kunskaper i finska och forskat kring väckelsekristendom, tillträdde biskopsämbetet i Luleå stift år 1938. Vid den tiden rådde en allmän uppfattning bland många präster och ute i de finskspråkiga församlingarna om att man ville han en finskspråkig psalmbok som närmare anslöt till den svenska psalmtraditionen och 1937 års svenska psalmbok. Biskop Jonzon sökte statliga anslag för förnyelse av Svenska kyrkans finskspråkiga böcker. Kontraktsprosten i Norrbottens norra kontrakt Per Boreman (1890–1964) fick uppgiften att översätta ett urval psalmer, kyrkohandboken (HB 1942), evangeliebok och bönbok till finska. Översättningen fick titeln *Ruotsin Suomenkielinen Virsikirja* ['Sveriges finskspråkiga psalmbok'] och utgavs 1949. Den kallades för Boremans psalmbok.

Den av Boreman utarbetade finskspråkiga psalmboken var avsedd för svenska Tornedalen. Psalmboken kunde givetvis nyttjas i hela det finska språkområdet, men på grund av sin språkdräkt och sitt urval av psalmer, brukades den företrädesvis inom Luleå stift. Nyöversättning eller bearbetning av gamla psalmer har signerats av Boreman under 333 psalmnummer. Denna psalmbok togs i bruk första gången vid det læstadianska stormötet i Pajala sensommaren 1949 (*Från Bygd och Vildmark*. 1949, 228).

Boremans psalmbok är inte en direktöversättning av den *Svenska Psalmboken* 1937 (SvPsB 1937), men han har vid redigeringen av sin psalmbok anslutit numrering av psalmerna och deras verser till SvPsB 1937. I psalmbokens förord motiveras detta med "näin käy samanaikainen veisuu sekä ruotsiksi että suomeksi mahdolliseksi" ['på så sätt blir det möjligt att samtidigt sjunga såväl på svenska som på finska']. Boremans psalmbok innehåller 535 nummer, varav 40 finns i två

versioner: en äldre och en yngre form. I det närmaste 220 psalmer är en översättning till finska med SvPsB 1937 som förlaga. För ungefär lika många psalmer har Boreman som förlagor använt de i Sverige tidigare använda finska psalmböckerna och den finska psalmboken från 1938 (*Evankelis-Lutherilaisen Kirkon Virsikirja* ['Den evangelisk-lutherska kyrkans psalmbok'] 1938). Utöver dessa psalmer finns "nya" psalmer. Dessa har efter förslag, såväl av prästerskapet i Sveriges finsktalande församlingar som av lekmannapredikanter, tagits från andra sångsamlingar: *Siionin Laulut ja Virret* (1928) ['Sions sånger och psalmer'], *Hengelliset Matkalaulut* (1930) ['Andliga färdvisor'], *Hengellisiä Lauluja ja Virsiä* (1944) ['Andliga sånger och psalmer'], *Siionin kannel* (1940) ['Sions kantele'] och Boremans egen *Virsiä ja Hengellisiä Lauluja* (1946) ['Psalmer och andliga sånger']. Här har jag använt Boremans uppgifter om utgivningsår – vilket indikerar att han förmodligen använt med honom samtida utgåvor.

Några av psalmerna (42 st.) ingår hos Boreman i den språkdräkt och med den frakturstil etc. som de har i den gamla finska psalmboken (*Suomalainen Wirsikirja* 1701 [1857]). På bilden till höger framgår detta tydligt, då det är markerat inom parentes med psalmnummer och referens (V 173) till den gamla psalmboken.

Det är intressant att notera att Boreman i författarregistret har angivit följande psalmer som *Lutherpsalmer*, (numreringen följer SvPsB 1937, enligt ovan): 22, 26, 37, *58*, 62, 63, 113, 124, 134, 135, *153*, 188, 278, 497, 561. Boreman har med *kursiv* markerat de psalmnummer där osäkerhet råder och om det endast är fråga om medarbetarskap eller översättning.

En psalmbok med bred användning bland de s.k. västlæstadianerna i svenska lappmarken är den i Lahtis år 1946 utgivna *Virsikirja* ['Psalmbok']. Utgivare är en læstadiansk församling i Finland, *Esikoislestadiolaisuus*. Utgivningsorten är staden Lahtis (på finska Lahti), som är centrum för denna gren av

133 a (V 173). Tule Pyhä Henki, Luoja! Ja kylmäin
sydänten suoja; Täytä ne sinnat armollas, (:,:)
Kuin sinä loit sinun woimallas.
4. Ymmärrys sinä meill' lainaa, Rakkaus sydämiin paina,
Lihan heikkous pois estä, (:,:) Kaikest' pahuudest' meit' päästä.
6. Sjä meidän tuta anna, Ja Pojan pääll' turwam' panna,
Sinusja myös kiinni riippuu, (:,:) Joka heistä ulos liikut.
7. Sjän olkoon aina kiitos, Pojan kunnia samass' liitoss',
Kuin Pyhän Hengen meill' antaa, (:,:) Ja taiwaast' lahjoi
meill' kantaa!

133 b. Oi Pyhä Henki, Herramme, Kay kylmiin sydämihimme. Sä täytä meidät armollas Ja vahvista sun voimallas.

2. Sä lohduttaja ainoa Ja taivaan lahjain antaja, Sä mielet kovat pehmitä, Ne liekilläsi lämmitä.

3. Sä Henki Pyhä totuuden Ja side Kolminaisuuden. Valaise mielet sokeat, Kirvoita kielet kankeat.

4. Ymmärrys meille lahjoita, Rakkaus meihin vuodata. Pois torju lihan kiusaus Ja estä meistä turmelus.

5. Vihollisemme karkoita, Suo meidän olla rauhassa. Hurskaasti auta elämään Ja kadotusta välttämään.

6. Opeta Isää tuntemaan, Kristukseen, Poikaan, turvaamaan, Suo meille uskon palavuus, Sun voimastasi voima uus.

7. Nyt kiitos olkoon Isälle Ja ainoalle Pojalle, Hän Pyhän Hengen meille suo Ja armon runsaat lahjat tuo.

Rabanus Maurus (800 luvulta), M. Agricola (1554 vaih.).

Ex. ur *Ruotsin Suomenkielinen Virsikirja*. Kuninkaan käskystä toimitettu vuonna 1949. ['Sveriges finskspråkiga psalmbok. På Kungl. befallning verkställd år 1949']. Ur Boremans psalmbok.

väckelsen, vilket förklarar benämningen "Lahden virsikirja" ['Lahtis psalmbok']. Fram till 1946 hade man i både Sverige och Finland i huvudsak använt den gamla psalmboken från 1701. Valet att förbli vid den gamla psalmboken grundades på två huvudskäl. För det första vände man sig mot innehållet i

1886 års *Suomalainen virsikirja* ['Den finska psalmboken'] av teologiska och läromässiga skäl och för det andra vände man sig mot språket – "kankea kieli". Uttrycket "kankea kieli" kan bäst översättas med ett språk som är trögt, styvt och har förlorat sin rätta klang och märg. Ovan har vi sett att de två finskspråkiga psalmböckerna som fanns tillgängliga för de finskspråkiga församlingarna i Sverige – psalmböckerna från 1898 och 1924 – egentligen var redigeringar av den nya psalmboken i Finland, den från 1886, *Suomalainen virsikirja* ['Den finska psalmboken']. Detta förklarar varför inte heller någon av dessa psalmböcker vann allmänt insteg i de læstadianska grupperna i Sverige.

Den första upplagan av Lahtis psalmbok innehöll 224 psalmer, varav 180 psalmer tagits från den gamla psalmboken 1701 och de resterande 44 psalmerna från den psalmbok som kom ut 1886 i Finland. Som tillägg finns hymnen "O Jumalan karitsa" ['O Guds Lamm'] med psalmnummer 225. Under åren 1955–1965 redigeras psalmboken om, varvid psalmerna från 1886 års psalmbok utgår och antalet från 1701 års psalmbok minskas till 137 psalmer. I stället infördes 77 psalmer från 1938 års finska psalmbok, *Suomen Evankelis-Lutherilaisen Kirkon Virsikirja* ['Finlands Evangelisk-lutherska kyrkas psalmbok']. Dessutom tog man med 13 sånger ur *Siionin Laulut ja Virret* ['Sions sånger och psalmer'] som varit i bruk under den læstadianska väckelsens tidiga år vid mitten av 1800-talet. I och med den nya psalmboken i Finland 1986 och från och med 1992 ingår det som varit Lahtis psalmbok som eget tillägg till Finska kyrkans psalmbok med numren 633–800. I detta tillägg återfinns 12 psalmer från den gamla psalmboken 1701.

Sammanfattande kommentar

Förenklat uttryckt kan det sägas att efter 1809 betjänades de finskspråkiga i Sverige under lång tid av psalmböcker utgivna och redigerade i Finland och av den Finska kyrkan. Det omvända gällde för svenskspråkiga i Finland som fram till 1800-talets slut betjänades med psalmböcker utgivna i Sverige. Det är först under de senaste årtiondena som respektive nations kyrka tillhandahåller fullständiga versioner av den officiellt antagna psalmboken på båda språken.

Här har även presenterats ett antal finskspråkiga psalmböcker som använts inom de finskspråkiga bygderna i Luleå stift. Däremot har det inte kartlagts hur och var de olika psalmboksversionerna har använts. En sådan undersökning kan förmodligen genomföras med hjälp av församlingarnas ämbetsberättelser och andra arkivdokument. När det gäller förhållandena under förra seklet och fram till nutid, vet man i varje fall att en sådan undersökning leder till en mycket varierande bild. En språksociologisk studie, där bruket av olika psalm- och sångsamlingar kartläggs, skulle delvis fungera som en kyrkogeografi där den læstadianska väckelsens olika grenar framträder.

Sedan 1960-talets början har jag varit bosatt och verksam i det inre av Torne Lappmark, varav 25 år i olika prästtjänster. Under denna tid har jag i de sammanhang psalmsången varit finskspråkig använt den gamla finska psalmboken från 1701, Lahtis psalmbok från 1946 och *Ruotsin Kirkon Virsikirja* ['Svenska kyrkans psalmbok'] 1972. Någon enstaka gång under min tid som kontraktsadjunkt i Jukkasjärvi kontrakt har jag verkat i miljöer, där man använt Boremans psalmbok från 1949. Oftare, bl.a. i Karesuando församling, där jag verkat som vice pastor under längre vakanser på 1980-talet, har *Siionin Laulut ja Virret* ['Sions sånger och psalmer'] använts. Ofta har psalmsången varit tvåspråkig – några har sjungit på finska och näg-

ra har sjungit på svenska. Detta mötte inga hinder, när man använde 1937 års svenska psalmbok och *Ruotsin Kirkon Virsikirja* ['Svenska kyrkans psalmbok'] 1972, då dessa psalmböcker hade samma redigering. Men jag har också varit i miljöer, där pålysning av psalmsången inletts med en uppräkning av vilket nummer psalmen motsvaras av i ett antal psalmböcker. Det kan också vara på sin plats att här anmärka att inom områden präglade av den læstadianska väckelserörelsen leds psalmsången ofta av en försångare [fi. 'lukkari']. Det är vanligt att i de byar där det finns försångare, leder dessa psalmsången vid bisättningar, gravsättningar etc.

Avslutningsvis kan sägas att Boremans psalmbok har använts inom Luleå stift i varierande grad, kanske främst vid svenska kyrkans gudstjänster och förrättningar och annan församlingsverksamhet. Det är också möjligt att säga att den aldrig användes i många av lappmarksförsamlingarna. Där var finska språket det allenarådande gudstjänst- och förrättningsspråket vid förra seklets mitt, men psalmsången följde den gamla psalmboken från 1701 eller 1886 års finska psalmbok (*Suomalainen Wirsikirja Ewankelis-luterilaisille seurakunnille Suomessa* ['Finsk psalmbok för evangelisk-lutherska församlingar i Finland'] i den svenska utgåvan *Ruotsin Kirkon Suomenkielinen Wirsikirja* ['Svenska kyrkans finskspråkiga psalmbok'] 1898).

I många grupper fanns det ett tydligt motstånd mot Boremans psalmbok, dels p.g.a. urvalet av psalmer och mängden andliga sånger – dess ekumeniska karaktär – dels också mot den finska språkdräkt Boreman klätt psalmerna i. I stället användes de gamla finska psalmböckerna från 1701 eller 1898 trots att de var tryckta på frakturstil och många gånger hade det tidigare nämnda stela och märglösa språket. Dessa psalmböcker har ju också haft en officiell ställning som kyrkans godkända psalmbok, till skillnad från Boremans psalmbok, *Ruotsin Suomenkielinen Virsikirja* ['Sveriges finskspråkiga

psalmbok'], som var just vad titeln säger: en finskspråkig psalmbok med en annan redigering än kyrkornas officiella psalmböcker om än "Kunikaan käskystä toimitettu vuonna 1949" ['på Konungens befallning verkställd 1949'].

Litteratur

Psalmböckernas och sångsamlingarnas titlar och utgivningsår framgår tydligt i artikeln, varför någon lista över dem inte gjorts. I övrigt har följande referenser använts:

Lempiäinen, Pentti, *Jaakko Finnon virsikirja.* SKS. Mänttä 1988.

Pipping, Fredrik Wilhelm, *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på Finska.* Finska litteratursällskapets tryckeri. Helsingfors 1856–1857.

Åberg, Kuno, Stiftskrönika sammanställd av garnisonspastorn. I *Från Bygd och Vildmark i Lappland och Västerbotten.* Luleå stifts julbok. Uppsala 1949.

LARS-GUNNAR OLSSON

Landshövding Löwen får bryderi

Storpolitiska ryska fångar i Umeå 1710–11

Som överstelöjtnant vid Västerbottens regemente, och nu senast som chef för Upplands regemente, hade överste Otto Wilhelm Löwen (1659–1712) skaffat sig praktisk erfarenhet av det som senare skulle komma att kallas det Stora nordiska kriget.[1] Han lär bland annat ha varit den förste som satte foten i land vid Karl XII:s landstigning på Själland år 1700. Sedan 1702 hade han dock blivit oförmögen att tjäna i fält på grund av en sjukdom i benen. När han år 1705 axlade ansvaret som hövding för Västerbottens län (1705–1712), var det sannolikt i en förhoppning om en lugnare tillvaro. Han skulle emellertid inte helt komma att få slippa krigets konsekvenser. Under en period skulle Löwen nämligen tvingas agera värd och försörjare åt finska flyktingar – men också åt ryska krigsfångar i form av några högt uppsatta ryska militärer och deras följen.

Att ta livet av fiendens soldater kan vara ett medel för att vinna kriget. Å andra sidan kan man också nå politiskt-strategiska fördelar genom att istället ta dem som krigsfångar. Särskilt de militära "höjdarna" kan vara mycket värdefulla utbytesobjekt om krigslyckan skulle vända och om kriget går fel väg. Det gäller därför att ta väl hand om dem.

Inte minst på grund av att pesten på hösten 1710 kommit till Stockholm, beslöt svenskarna att förflytta några av de vär-

defullaste fångarna i säkerhet. Samtidigt började Kungliga rådet planera för utväxling av de i Ryssland tillfångatagna svenska grevarna Carl Piper och Carl Gustaf Rehnskiöld.[2] I december 1710 meddelades slutligen att Prinsen av Imeretien, tillsammans med generalerna Golowin och Trubetskoj och deras uppvaktning skulle överföras till Finland för en utväxling mot de två svenskarna.[3]

Det var ett stort sällskap som drog sig norrut. Prinsen åtföljdes av inte mindre än sju personer, däribland en präst, som kallades hovpredikant. I generalerna Golowins och Trubetskojs sällskap ingick vardera åtta personer. Totalt inräknades i följet också sex gemena fångar.

Den ursprungliga tanken hade varit att det ryska sällskapet med fartyg över Bottenhavet skulle överföras från Gävle till Åbo. Men isförhållandena visade sig sådana att en överfärd inte var möjlig. Istället beslutades att det ryska följet skulle föras norrut till Västerbotten, där isen förhoppningsvis kunde bära.

I Gävle hade sällskapet utökats med ytterligare åtta gemena soldater, varför hela sällskapet som nu färdades mot Umeå bestod av 29 personer.

Den 26 december 1710 anlände de ryska generalerna med sin uppvaktning till Umeå.

Avsikten hade i förstone varit att på slädar föra fångarna över ett tillfruset Kvarken till Vasa för vidare färd mot Åbo och Viborg. Den västerbottniske landshövdingen Löwen, som nu hade övertagit ansvaret för de ryska krigsfångarna, rådgjorde med landssekreteraren, magistraten och några andra tillförlitliga ur lokalbefolkningen. Kvarkens is var inte tillräckligt tjock och stark för yttransport, kunde man konstatera. Enligt Löwen och hans medarbetare skulle det kanske dröja ända till i maj månad innan en båtfärd skulle bli möjlig. Löwen insåg att det vore bättre att föra fångarna tillbaka till Gävle för att där sjövägen ta dem över till Åbo, alternativt –

vilket torde vara säkrare – att låta dem ta den norra landvägen runt Bottenviken.

Ryssarna accepterade genast umebornas förslag om landvägen. De var ju förståeligt nog mycket angelägna att påskynda en utväxling. Men innan Löwen kunde släppa iväg sällskapet, måste han först utverka rådets tillstånd.

Inget kunde ske i väntan på riksledningens besked i ärendet. Alla aktiviteter och förberedelser för den fortsatta resan stoppades därför upp, vilket skapade oro bland fångar och fångvaktare. Varken borgare eller militär fanns tillgängliga i tillräckligt antal för bevakningen. Och om "illpariga ryssar skulle echappera", skulle Löwen komma i onåd, det förstod han. Landshövding Löwen fann därför ingen annan utväg än att inkalla en avdelning på 100 nyutskrivna soldater.[4]

De ryska fångarna, och särskilt general Trubetskoj, uppträdde mycket arrogant och hotfullt mot landshövding Löwen. Generalen menade att Löwen "av arghet" försökte hindra resan över Kvarken. Trubetskoj förklarade att detta var något som Löwen en dag skulle få sona. Löwen hotades med att han skulle anmälas hos Piper och Rehnskiöld.

General Trubetskojs fräcka agerande skapade stor osäkerhet och irritation hos Löwen. Sedan åtta år tillbaka hade det funnits ryska krigsfångar förlagda i Västerbotten. Och bland annat hade Trubetskoj visat ett särdeles intresse för dessa, vilket landshövdingen å det strängaste försökte avstyra. Det berättas bland annat att Trubetskoj med "all flit sökt att informera sig om alla belägenheter, inlopp och avenuer här i landet".

Tyvärr var det också lite si och så med den inhemska befolkningens solidaritet. Bland annat omnämns hur några officerare – Löwen ovetande – släppt in regementets fältskär till Trubetskoj, varvid fältskären uttalat sig försmädligt om sin landshövding. När Trubetskoj sökt information huruvida Löwen hade några söner som tillfångatagits i Ryssland, hade fältskären undsluppit sig att Löwen skulle ha två, möjligen

tre, söner i Ryssland. General Trubetskoj hade då svurit dem döden som vedergällning för Löwens tilltag.

Löwen hade naturligtvis inget egenintresse av att hålla de högt uppsatta fångarna kvar i länet. I själva verket var det tvärtom. Om de snabbt kunde lämna länet skulle det bara innebära ett problem mindre för honom.

Inte nog med att fångarna krävde dyrbar vakthållning. De ställde också stora krav på regionens förmåga att uppbringa livsmedel och furage.[5] Försörjningsläget i Umeå med omnejd var vid denna tid mycket svårt. Kornet hade frusit och allmän missväxt hade präglat förhållandena i länet under det gångna året. Varken Löwen själv – eller någon annan i regionen heller för den delen – hade tillräckligt med mat för eget behov. Än mindre fanns det resurser tillgängliga för att föda ovälkomna gäster. Om fångarna skulle tvingas stanna i Umeå en längre tid, skulle det bli mycket problematiskt, "eftersom råg eller vete icke odlades i denna landsort", skriver Löwen till Kungl. Maj:t den 29 december.

De ryska dignitärernas närvaro i staden vållade också ett annat problem för Löwen. Det fanns nämligen en del "lösaktigt kvinnfolk" som mot en ringa penning var beredda att vara otrogna, skrev Löwen till rådet.

Under fångarnas ofrivilliga och utdragna vistelse i Umeå, drabbas nu Löwen av en komplikation. Prins Alexander av Imeretien insjuknar och det så svårt att han blir sängbunden en vecka.[6]

Bäst hade det naturligtvis varit om Prinsen stannat kvar i staden för behövlig sjukvila, vilket Löwen också försökte övertyga honom om. Men sjuklingen visade sig mycket otålig och påstridig. I drygt ett decennium hade han nu befunnit sig i svensk fångenskap. Och med "innerlig impatience och turbation" insisterade han nu på att få fortsätta sin resa norrut för vidare transport hem till Ryssland.

Den 25 januari 1711 nås Löwen äntligen av Kungl. Maj:ts

tillstånd att låta Prinsen med sällskap resa runt Bottenviken. Avresan inleddes dagen därpå.

På färden norrut händer det som inte skulle få hända den värdefulle fången. Efter ankomsten till Piteå blir Prinsen åter sämre. Och den 3 februari avlider den blott 37-årige generalen och kaukasiske arvfursten Aleksander Archilovich Bagrationi, det vill säga general Alexander av Imeretien, även kallad prinsen av Imeretien.

Kronobefallningsmannen i Umeå, Petter Gadde, hade medföljt ryssarna till Skellefteå. Tre dagar efter prinsens död skrev Gadde till Löwen och informerade honom om Trubetskojs agerande och kritiska uttalande. Enligt Trubetskoj borde både Löwen och kanslirådet Johan Schmedeman kunna ställas till svars, hade han sagt.

Prinsens frånfälle kom att innebära en stor risk för de fortsatta kontakterna med tsar Peter – särskilt som ryssarna alltså ansåg sig kunna förklara dödsfallet med vanskötsel från svensk sida.

Efter Prinsens död förde det ryska följet – nu bestående av generalerna Golowin och Trubetskoj med sällskap – med sig Prinsens lik på den fortsatta resan runt Bottenviken. Den 13 februari 1711 anlände de till Korsholm utanför Vasa och till Åbo kom de en vecka senare.

Under tiden hade rådet emellertid fått kännedom om att Piper, Rehnskiöld, Lewenhaupt och andra förnäma svenska fångar den 4 januari förts från S:t Petersburg till Moskva, dit de anlänt den 31 januari 1711. Detta förhållande kunde ju inte tolkas på annat sätt än att ryssarna inte alls var villiga att utväxla dem. Därför avbröts den planerade fortsatta färden till Viborg.

Uppenbarligen hade Kungl. Maj:t ännu ej fått vetskap om att Prinsen redan den 3 februari avlidit i Piteå, för den 16 februari 1711 beslutas att Prinsen – eftersom fångutväxlingen inhiberats – skulle sändas åter till Västerbotten. Det är först ef-

ter att Trubetskoj och Golowin i en skrivelse från Villnäs den 25 mars meddelar att Prinsen avlidit i Piteå som det kungliga rådet får kännedom om dödsfallet.

Trubetskoj och Golowin vädjar nu om att få stanna kvar i Finland, intill dess de fått tillfälle att skriva till Ryssland och utröna orsaken till den inställda fångutväxlingen, åtminstone till dess att öppet vatten inträtt. Både själva resan, över 100 mil i dåligt väglag, och själva staden Umeå, var avskräckande. Dessutom bävade de för att behöva återvända till Umeå stad av det enkla skälet att de tyckte den var en liten och oansenlig stad som till och med saknade läkare och apotek. De insåg sannolikt också att en återresa till Umeå skulle kunna ödelägga deras förhoppningar på en fångutväxling till frihet i Ryssland och att de därför skulle tvingas dö i armod långt hemifrån.

Rådet beslutade emellertid att samtliga generaler som för tillfället befann sig i Åbo – bland dem Trubetskoj och Golowin tillsammans med den ryske ministern och residenten Chilkov – via Nykarleby skulle återföras till Umeå på fartyg – men inte omedelbart. Kanske som en form av ett politiskt motiverat tillmötesgående tilläts de ryska fångarna bli kvar i Finland i ytterligare två månader.

Men vad skulle man göra med den döde Prinsen?

Eftersom de ryska generalerna uppenbarligen inte skulle kunna ta med sig liket på den fortsatta resan åter till Umeå, lät de beställa en kopparkista från Stockholm, så att de tills vidare skulle kunna lämna kvar liket i Finland. De begärde enträget att få sända Prinsens kista till Ryssland, vilket inte beviljades. Den döde prinsen skulle förbli i svensk förvaring.[7]

Baserat på den information som Löwen fick av den österbottniske landshövdingen Clerk insåg han att Umeå sammantaget skulle tvingas härbärgera ett 70-tal ryska krigsfångar. För tillfället hade Löwen endast tillgång till de 100 nyutskrivna soldaterna, som tillsammans med kapten Salomon Bohm,

en kurländsk löjtnant och en livländsk fänrik skulle ansvara för vakthållning under dygnets 24 timmar. Mot bakgrund av händelserna under vintern och svårigheterna att hålla ordning på de ohövliga fångarna, beslöt Löwen den 16 juni att åter höra av sig till Kungl. Maj:t med en redogörelse över länets svårigheter.

Enligt den förordning som den 5 mars utgått från kungen i Bender, skulle de ryska fångarna bevakas av respektive län och ort, där de var förlagda, vilket Löwen i princip inte hade några invändningar emot. Problemet var bara det att Umåregionen svårligen kunde leva upp till den gällande förordningen – och det var inget som Löwen kunde göra något åt. Han såg sig nu nödgad att återigen, och med kraft, redogöra för de eländiga förutsättningarna. Han ville inte riskera att senare bli kritiserad för att inte ha tagit väl hand om fångarna. Om han inte kunde avhända sig uppdraget, så ville han åtminstone har ryggen fri om något skulle gå snett. Han vill gardera sig. Löwens argumentering kan sammanfattas i tre punkter:

För det första är det ont om förläggningsfaciliteter. I Umeå finns varken slott, kungahus eller residens, i vilka de ryska generalerna och deras sällskap kan härbärgeras. De ryska fångarna kan endast erbjudas övernattning under öppen himmel eller – i bästa fall – i enkla fiskarkojor och kyffen.

För det andra så har Umeås borgare mycket små möjligheter att hindra fångarna att rymma. Både till sjöss och till lands är det lätt att undkomma för den som vill fly. Och som exempel, nämner Löwen, tar det inte mer än fyra till fem dagar att ta sig upp genom lappmarken över till Norge. Även sjöledes är det lätt att rymma.

Erfarenheterna från Trubetskojs vistelse i Umeå fyra månader tidigare var inte goda, särskilt som några "kärringar" berättat för honom att det var möjligt att gående ta sig till Norge på fyra till fem dagar, skriver Löwen. En "lapp", som varje sommar och vinter far till Norge i handel, skulle kunna fun-

gera som vägvisare för en karolin eller två; det hade "kärringarna" berättat för Trubetskoj. För några år sedan hade ett antal ryska fångar flytt till Norge på detta sätt. Dessutom hade det kommit till Löwens kännedom att de ryska fångarna kommit över både sjö- och landkartor, med vars hjälp de skulle kunna fly över Kvarken till skären på finska sidan.

För det tredje så saknas det folk i staden som kan bistå med vakt och underhåll. Många befinner sig för tillfället på handelsresor eller är långt borta på strömmingsfiske. Detta innebär att det krävs extraordinära bevakningsresurser, förklarar Löwen.

Löwen begär därför att fångarna ska förflyttas till någon annan ort. Men om Kungl. Maj:t vill att de ska stanna i Umeå, så anhåller Löwen om förstärkning av både manskap och förnödenheter.

Någon resursförstärkning verkade inte kunna åstadkommas. Trots Löwens argumentering anländer några månader senare, den 3 juni, från Vasa en skuta med ryska fångar, däribland sändebudet Chilkov samt Löwens gamla bekanta, generalerna Trubetskoj och Golowin.

Innan avresan från Finland hade en general Dolgorukij med 43 officerare i en djärv men oblodig kupp lyckats övermanna vakten och besättningen på den båt som förde hans grupp.

Den återstående skaran av ryska fångar som man lyckades skeppa över till Löwen i Umeå och som kommenderades av en löjtnant och åtta vanliga soldater, uppgick därför till endast 29 personer. Men det var en mycket besvärlig grupp för Löwen och hans vaktpersonal att ta hand om, vilket framförallt berodde på att skutan bemannats med några orutinerade bönder och soldater från Österbotten vilka lyckats bli alltför förtrogna med de ryska fångarna.

Under överfarten hade det förekommit en livlig fraternisering i rusets tecken mellan fångar, vaktmanskap och besätt-

ning, skrev Löwen senare till Kungl. Maj:t. Löwen kunde också berätta om hur illa ryssarna hade uppfört sig. Vid ankomsten hade alla varit berusade, alltså både fångarna och de som avdelats att vakta dem. Den som kallade sig officer, skriver Löwen, hade tillsammans med dessa "fullbesupna och av brännvin brinnande österbottensfinnar" kommit till Löwens bostad, där de anfallit honom och hans folk och de närvarande landsbetjänterna. De har hotat att "afhugga oss näsa och öron", fortsatte Löwen. De har kallat oss "hundsvotter och skurkar". Och de har dragit värja och utmanat oss alla.

Lanträntmästare Nils Kröger hade då gripit in och varnat dem och förklarat att de faktiskt befann sig i landshövdingens hus, varefter de fulla finska soldaterna svarat att det var ett ynkligt stackars hus för en landshövding att bo i. En berusad finländare hade sedan dragit värja och utmanat svenskarna, vilket också tvingat Löwen att agera. Han hade sprungit ifatt bråkmakaren och fattat grepp om hans krage och lagt ner honom mot marken, så att han inte skulle göra någon skada. Därefter kom vakten och förde honom i arrest.

Redan när fångarna ett halvår tidigare anlänt till Umeå, hade de fängslade generalerna och övriga officerare tillåtits bära sina värjor, vilket kanske var i sin fulla ordning. Men att även de medföljande ryska gemena soldaterna kunnat resa "med fullt gevär" genom landet, måste ha gjort ett märkligt intryck på borgare och allmoge. Också nu hade de druckna krigsfångarna varit beväpnade, vilket Löwen under rådande omständigheter inte kunde acceptera.

Han hade därför beordrat dem att lämna ifrån sig både värjor och gevär, vilket de inte godvilligt accepterat. Ett godkännande från Kungl. Maj:t erfordrades för att de självmant skulle låta sig avväpnas, hade de meddelat. Utan tvivel verkar de ha ansett att jag saknade tillräckligt med manskap för att våga mig på att ta deras vapen ifrån dem, skrev Löwen.

Att också skutans besättning, som utgjorts av österbottens-

bönder från Björkö by, var berusad och bråkig, såg landshövding Löwen som "ett av ryssarna anlagt spel", helst som dessa under resan hade utdelat "förtäring eller så kallad drickspenningar" till soldaterna och bönderna. Löwen hade också fått kännedom om att Trubetskoj druckit landshövding Clerks skål med det tillägget, att han icke ville dricka Löwens, emedan han icke förtjänade det.

Trubetskojs ovilja mot Löwen fick ny näring, då denne från början sörjde för en sträng bevakning av fångarna. Den ryske generalen ger i ett brev till sin fru en drastisk skildring av hur det gått till: en löjtnant i spetsen för en trupp soldater, alla med laddade skjutvapen, hade trängt in i den stuga där fångarna blivit inhysta och avkrävt dem de värjor som de dittills fått bära. Det hade inte hjälpt att fångarna åberopat rådets medgivande. Inte heller hade det gjort något intryckt på umeborna hur älskvärt de blivit bemötta av landshövding Clerk i Österbotten. Det hela hade slutat med att de blivit tvungna att lämna ifrån sig värjorna. Och sedan hade vaktposter ställts både vid dörrarna och vid fönstren, alldeles som om de hade varit de värsta förrädare och skälmar. Löwen hade alltså uppträtt barbariskt, skrev Trubetskoj.

Att bevakningen av de ryska krigsfångarna ändå kunde vara bristfällig tar sig olika uttryck. Den 20 juni vänder sig Löwen återigen till Kungl. Maj:t och beklagar att han inte lyckats förhindra de ryska fångarna från att korrespondera med kontakter i Österbotten och Stockholm. De har utnyttjat lösaktigt folk i staden, vilka hjälpt dem att smuggla breven med postpojkarna, som ovetandes har levererat dem vidare, skriver Löwen. Som bilaga till sitt brev översänder han några beslagtagna brev, som visade sig innehålla klagomål både mot honom själv och emot de usla förhållandena som de mött i Umeå.

Så småningom fick landshövdingen klartecken på att släppa iväg de ryska fångarna. Och den 22 augusti 1711 förpassa-

des så äntligen de flesta söderut. Chilkov däremot tvingades att stanna i Umeå ytterligare ett tag, när Trubetskoj och Golowin reste mot Stockholm för att där få återse sina familjer. Chilkov vantrivdes i den lilla landsortsstaden. Han påstod att han ingenting kunde köpa, även om han bjöd tredubbelt mot värdet; han kunde varken skaffa sig ved, nötkött eller fågel. Så skrev han den 3 oktober 1711. Och följande dag medgav rådet att han skulle få komma till Stockholm.

För översten och för landshövding Otto Wilhelm Löwen kvarstod ett delegerat ansvar för underhåll till flyktingar och fångar. Och i oktober 1711 organiserade han en insamling av medel till svenska fångar i Ryssland och finska flyktingar i Sverige. Han avled året därpå, vilket innebar att han inte längre behövde konfronteras med de bistra tider som skulle följa.

Någon räddning stod inte att finna för Karl XII:s högste betrodde rådgivare greve Carl Piper. Han fördes från Moskva till S:t Petersburg och avled 1716 i fångenskap på Schlüsselburg vid Ladoga. Fältmarskalken och greven Carl Gustaf Rehnskiöld uppehöll sig mesta tiden i Moskva. Slutligen utväxlades han år 1718 mot de ryska generalerna Trubetskoj och Golowin, som efter tiden i Umeå befunnit sig i Stockholm och under en period på Visingsö. General Adam Ludvig Lewenhaupt fick tillbringa nio år i fångenskap. Efter Karl XII:s död blev han utnämnd till fältmarskalk och riksråd, men avled året därpå i Moskva.

Genom att övergå till den evangeliska läran kunde ryska fångar lyckas stanna kvar i Sverige. Några gifte sig med svenska kvinnor. Det finns till och med exempel på att en försvenskad ryss lyckats erhålla burskap i Umeå.[8]

Om vi kan enas om att Löwens period var svår, så kan vi också enas om att den nye landshövdingen, Anders Erik Ramse, fick det än värre. År 1714 anföll ryssarna Umeå som brändes ner till grunden, varefter staden och regionen under

hela perioden fram till fredsslutet i Nystad 1721 vid ett flertal tillfällen fick känna på ryssarnas terror. Men det är en annan historia.

Noter

1 Det s.k. stora nordiska kriget pågick 1700–1721 och var en följd av den koalition som 1699 ingicks mot Sverige av Sachsen, Danmark och Ryssland. I februari 1700 anföll sachsarna Livland, varpå danska trupper gick till angrepp mot Sveriges skyddsling, hertigen av Holstein-Gottorp. På hösten började ryssarna belägra Narva. Efter att ha besegrat Danmark, som drog sig ur koalitionen, besegrade svenskarna under Karl XII i november den ryska armén vid Narva. Därefter vände sig Karl XII mot den polske regenten August II som 1706 tvingas sluta fred. Sedan Karl XII tågat mot Ryssland led han emellertid nederlag vid Poltava 1709, varefter Sveriges fiender gick till förnyad offensiv. Karl XII själv tvingades nu fly till Bender i Turkiet. De svenska besittningarna i Tyskland och Baltikum gick förlorade. 1713–14 erövrade ryssarna Finland, och 1715 anslöt sig Hannover och Preussen till koalitionen. Karl XII stupade 1718 under ett försök att erövra Norge. I freden i Nystad 1721 erhöll Ryssland delar av Viborgs och Kexholms län, Ingermanland, Estland och Livland. Preussen erhöll Pommern söder om Peene samt öarna Usedom och Wollin, och Hannover fick Bremen och Verden.

2 I samband med Karl XII:s misslyckande vid Poltava sommaren 1709 blev några av den svenske kungens mest värdefulla medarbetare och excellenser tillfångatagna av den ryske tsaren, nämligen Karl XII:s högste betrodde rådgivare och förste minister, greve Carl Piper (1647–1716), som utförde betydande diplomatiska uppdrag under det stora nordiska kriget, greven och fältmarskalken Carl Gustaf Rehnskiöld (1651–1722) har ansetts som Karl XII:s förtrogne och den som var ensam om att vara invigd i kungens tankar och planer i kriget. När Rehnskiöld tillfångatogs lär han ha befunnit sig i operationsledningens absoluta centrum. Även generalen Adam Ludwig Lewenhaupt (1659–1719) hamnade i rysk fångenskap. Karl XII var emellertid inte särskilt intresserad av att få tillbaka Lewenhaupt som han ansåg hade skuld i utvecklingen vid Poltava.

3 I slaget vid Narva den 20 november 1700 besegrade Karl XII en tre-

falt större rysk här. Två av de höga militärer som svenskarna vid detta tillfälle tog tillfånga, var general Trubetskoj samt generalfälttygmästaren prins Aleksandre Archilovich Bagrationi, det vill säga general Alexander av Imeretien – eller prinsen av Imeretien som han skulle komma att kallas här i Sverige. Den unge prinsen hade växt upp i Moskva som en av tsar Peters närmaste vänner. Detta hade fått den georgiske fursten att inta en framskjuten position vid tsarens hov. De värdefulla krigsfångarna hade sedan i maj 1701 befunnit sig i svenskt förvar i Stockholm.

4 De citerade ord och uttryck som förekommer i denna berättelse är baserade på och återgivna ur landshövding Löwens korrespondens med Kungl. Maj:t.

5 Furage = militär term för hästfoder.

6 Prinsen antas ha lidit av någon form av stensjukdom i urinvägarna.

7 Prinsens kvarlevor fördes senare till Moskva där de nu finns begravda i Don-klostret.

8 Burskap = inträde i borgarskapet; rätt att utöva visst yrke.

Personregister

Bagrationi, Aleksander Archilovich (1674–1711-02-03), general och tronföljare i det georgiska kunga- eller tsardömet Imeretien i västra Georgien. Även kallad Alexander av Imeretien eller prinsen av Imeretien.

Bohm, Salomon, kapten och befälhavare i Umeå.

Chilkov, Andrej Jakovlevitj (16??–1716), rysk minister och sändebud i Stockholm.

Clerk, Lorentz, landshövding Österbottens län 1706–1729.

Dolgorukij, Jakov Fjodorovitj (1634–1720), rysk general och politiker. Ungdomskamrat till Peter den store. I svensk fångenskap efter slaget vid Narva 1700. Efter en lyckosam flykt 1711 blev han chef för tsarens krigskommissariat.

Gadde, Petter, kronobefallningsman i Umeå.

Golowin, Alexander Alexandrewitz, greve, general. Utväxlades mot Rehnskiöld. (Kusin till chefen för tsarens utrikeskansli och tsarens utrikesminister med samma namn, amiral Fjodor Golowin 1650–1706).

Karl XII (1682–1718), kung i Sverige 1697–1718.

Kröger, Nils, räntmästare Västerbottens län.

Lewenhaupt, Adam Ludwig (1659–1719), greve, general. Karl XII förlät

honom aldrig för misslyckandet vid Poltava och gjorde inget för att få honom frisläppt från den ryska fångenskapen. Efter Karl XII:s död fältmarskalk och riksråd. Avled i Moskva.

Löwen, Otto Wilhelm (1659–1712), överstelöjtnant vid Västerbottens regemente 1689, överste Björneborgs regemente 1697, överste för Upplands regemente 1698, landshövding Västerbottens län och Lappmarker 1705–1712.

Peter I (Peter den store) (1672–1725), rysk tsar 1682–1725.

Piper, Carl (1647–1716), greve, Karl XII:s förste minister. Tillfångatagen vid Poltava 1709. Dog 1716 i rysk fångenskap.

Ramse (Ramsay), Anders Erik (1646–1735), landshövding Västerbottens län 1713–1717.

Rehnskiöld, Carl Gustaf (1651–1722), greve, fältmarskalk. Tillfångatagen vid Poltava och fängslad i Moskva. Utväxlades 1718 mot de ryska generalerna Trubetskoj och Golowin.

Schmedeman, Johan (1653–1731), kansliråd, statssekreterare.

Trubetskoj, Ivan Jurgevitj (1667–1750), general, Novgorods guvernör. Tillfångatagen vid Narva. Utväxlades 1718 mot Rehnskiöld.

Källor och litteratur

Riksarkivet

Landshövding Otto Wilhelm Löwen till Kungl. Maj:t, 1711-12-29, 1711-02-02, 1711-06-08,16, 20, 1711-10-17, Landshövdingens i Västerbottens län skrivelser till Kungl. Maj:t. Vol. 3. (1691–1713).

Tryckt litteratur

Almqvist, Helge, De ryska fångarna i Sverige 1709–1714. *Karolinska Förbundets årsbok 1945.* Stockholm 1945.

Schartau, Sigurd, De Ryska krigsfångarna på Visingsborg. *Karolinska förbundets årsbok 1915.* Lund 1916.

Tingbrand, Per, Alexander av Imeretien (1674–1711) – Rysk krigsfånge som avled i Pite. *Pitebygdens Fornminnesförenings Årsbok 1997.* Piteå 1997.

LARS-GUNNAR OLSSON

Ryssen kommer – rädda penningkistorna!

Umeå den 18 september 1714

För Sverige kom krigsutbrottet i allt väsentligt som en överraskning. I februari år 1700 inledde Polens kung August kriget med ett stormanfall mot Riga. Den nästintill försvarslösa svenska besittningen Holstein-Gottorp anfölls av Danmark i mars. Och i augusti samma år bröt Ryssland freden genom att invadera Ingermanland och där inleda en belägring av Narva.

Den unge svenske kungen, Karl XII, reagerade snabbt. Tack vare fadern, Karl XI:s, väl förberedda försvarsorganisation kunde riket med kort varsel mobiliseras. Redan i augusti 1700 kunde danskarna tvingas till fred i Traventhal. I november samma år blev tsaren grundligt besegrad i slaget vid Narva, och året därpå, genom slaget vid Düna i juli 1701, drevs sachsarna ut från svenskt område. Vid kampanjen 1704 drevs kung August ur Polen, och efter segern vid Altranstädt 1707 avsade han sig den polska kronan. 1709 vågade Karl XII angripa den ryska armén. Slaget vid Poltava den 28 juni innebar emellertid ett svårt nederlag för svenskarna, varefter Karl XII själv tvingades fly in på turkiskt område. Därmed hade krigets utveckling nått en avgörande vändpunkt.

Den ryske tsaren, Peter den store, sände nu sina trupper mot östersjöprovinserna och 1710 föll Riga i ryssarnas händer efter åtta månaders belägring. De ryska trupperna drog däref-

ter härjande genom Finland, som den 19 februari 1714 besegrades i slaget vid Storkyro – varefter hela Finland hamnade i ryssarnas händer.

Kriget närmade sig Västerbotten.

Vid femtiden på morgonen, lördagen den 18 september 1714, nåddes Umeå av ryktet om att ryska kosacker gått iland på Holmön. En timme senare syntes en större grupp ryska galärfartyg med ett flertal mindre skutor och finnbåtar vid Umeälvens utflöde i Kvarken.

Larmet gick: ryssen kommer!

Ryska galärer började nu ta sig uppför älven in mot staden. Ungefär vid de så kallade Tullnärs-fäbodarna, vid nuvarande Bergsboda, ankrade man upp sina farkoster, varefter en för umeborna överväldigande mängd fientliga soldater i tre led började marschera in mot staden.

När klockan blev 14 hade de ryska soldaterna hunnit fram till staden, som nu tömts på allt motstånd. Den uppbådade och sparsamt beväpnade allmogen, och de likaså dåligt utrustade rekryterna, hade gripits av panik; man hade ju praktiskt taget ingen ammunition att tillgå. I likhet med stadens borgerskap flydde de alla ut på landsbygden. Västerbottens regemente, som enligt landshövding Anders Erik Ramsay – eller Ramse,[1] som han vanligen kallade sig – hade vid tillfället endast cirka 320 kommenderade soldater samt ett osäkert antal bönder. Dessa drog sig snabbt tillbaka över älven och stannade först efter att ha anlänt till Nordmaling, sex mil söder om Umeå. Många bland borgarna och allmogen sökte skydd uppe i lappmarken.

Några skräckfyllda timmar förflöt. Det blev kväll lördagen den 18 september 1714 och Umeå stad stod i lågor! Om några timmar skulle uppskattningsvis 130 fiskala hushåll vara utraderade och kanske uppemot 650 personer och deras boskap vara hemlösa.

Några dagar senare kunde förödelsen inspekteras.

Alla stadens gårdar hade blivit eldens rov: bostäder, stallar, köpmännens förråd och alla andra byggnader, som härbärgerat stadens hantverkare och tjänstemän. Även rådstugan var borta med viktiga handelsdokument, protokoll och domstolshandlingar, liksom stadens alla äldre handlingar. Allt utom residenset och kyrkan hade lagts i aska. Från den lilla stadskyrkan hade de ryska soldaterna lyckats få med sig elva ljuskronor och en del pengar. Däremot var kyrkklockorna kvarlämnade.

Men hur hade det gått med stadens och regementets penningkistor?

Sedan 1600-talet hade länets styrelse en särskild utsedd räntmästare med ansvar för länets kassaförvaltning. Stället, där värdepapper, valutor och viktiga handlingar förvarades, kallades räntekammare eller ränteri. Denna lördagmorgon, när de ryska kosackerna började sin marsch mot Umeå stad, förvarades i residensets ränteri åtminstone ett par av länets kassakistor samt en med lack förseglad korg med silver. I säkert förvar fanns här också regementets stora järnskodda penningkista.

Bestörtningen blev stor när det uppdagades att ränteriet skövlats och att regementets kista blivit sönderslagen och tömd. Var det ryssarna som lyckats röva med sig pengarna? Eller var det någon ur de egna leden som lagt beslag på kassan? En mängd rykten kom i svang och man började ifrågasätta om allt verkligen blivit ett krigsrov. Vad hade gjorts för att rädda pengarna? Vilka var de ansvariga?

Detta var mycket allvarliga frågor. Frågor som inte kunde negligeras. Och det var frågor som fick en speciell innebörd för umeborna. Det fanns redan ett olöst, och mycket besvärande, liknande ärende i staden. Sommaren 1708 hade någon ur ränteriet tillskansat sig 5 855 daler silvermynt. Efter fem års interna utredningar hade både landskamrerare Lars Torsell och självaste borgmästare Johan Rydström av advokatfis-

kalen i kammarrevisionen blivit angivna som misstänkta, något som resulterat i att borgmästare Rydström på våren 1714 tvingats bege sig till Stockholm för att försvara sig.[2]

Historien om den nu tömda regementskistan nådde kungen och Kungl. Maj:t som fann ärendet angeläget. I en skrivelse från den 22 december 1714 uppdrogs därför åt landshövding Ramse att föranstalta om en utredning. Och några månader senare, söndagen den 8 mars 1715, kunde en laga rannsakning inledas för att, om möjligt, utkräva ansvar av den eller dem som varit försumliga.

Som vi strax kommer att se, så verkar det som om länets räntmästare med några medhjälpare lyckats skydda det mesta av länets värdeföremål som funnits i ränteriet denna dag. Någon särskild utredning för att fastställa hur det gick med länets egendom förefaller i alla händelser inte ha ägt rum. I första hand var det alltså den sönderhuggna och tömda regementskistans öde som skulle utredas.

Eftersom det var militärens pengar som försvunnit, blev det en av militären sammansatt kommission som fick i uppdrag att ansvara för rannsakningen. Kommissionen kom att ledas av översten ur Savolax infanteriregemente, Petter Johan Meisner, med kaptenerna Conrad von Creutlein och Samuel Hästskou, ur samma regemente, som bisittare. Deltog gjorde också kapten Petter Marchel från Västerbottens regemente. På de svarandes bänk satt räntmästare Nils Kröger, extraordinarie räntmästaren Petter Häggström och kapten Salomon Bohm.[3]

– Jodå, regementskistan var inlämnad till ränteriet, vilket också var helt i enlighet med den kungliga förordningen, förklarade Kröger. Det fanns tre nycklar till regementskistan, fortsatte han. Den ena var anförtrodd landshövdingen, den andra översten och den tredje nyckeln fanns i förvar hos regementsskrivaren, som också hade till ansvar att hålla räkning på de i kistan insatta medlen.

Kröger argumenterade för sin oskuld.

– Eftersom jag själv inte var anförtrodd någon nyckel, anser jag mig inte heller på något sätt ha varit personligt ansvarig för regementets egendom. Vid ett-tiden på lördag eftermiddag den 18 september, när jag och extraordinarie räntmästaren Häggström lämnade ränteriet, fanns regementets kista fortfarande kvar – och den var då orörd!

Häggström fanns tillgänglig i lokalen, varför nu också han kunde höras i frågan.

– Jodå, det var precis som Kröger sagt, vittnade Häggström. Regementets penningkista hade funnits intakt i ränteriet när de flydde staden.

Men kommissionen var inte helt nöjd. Man ville veta mer. Hade Kröger överhuvudtaget inte gjort någonting för att försöka rädda regementets kista?

Tack vare att rannsakningsprotokollet från den 8 mars 1715 räddats till eftervärlden, kan vi följa Krögers berättelse om vad som hände denna kaotiska förmiddag; hur Kröger själv hanterade situationen och hur han och några andra ansvarsfulla tjänstemän, enligt Kröger, gjorde vad de kunde för att rädda det som fanns förvarat i länsresidensets ränteri.

– Klockan bör ha varit vid sextiden på morgonen när jag nåddes av budet om att fienden var i antågande. Jag praktiskt taget studsade upp ur sängen när jag insåg vad som var i görningen. Och i all hast rafsade jag ihop de viktigaste skrivelserna och andra handlingar som jag hade hemma i bostaden, berättade han.

Tillsammans med häradsskrivare Degerman – som i kamrerarens frånvaro hade tillgång till dennes nycklar – hade Kröger därefter omgående begett sig över till residensets ränteri för att rädda vad som gick att rädda. Även landshövding Ramse, som väckts redan klockan fem, var snabbt på plats.

Kröger redogjorde för vad som för tillfället fanns i ränteriet.

– Utöver ränteriets järnkista fanns här ytterligare en stor kista innehållande 1713 års kontributioner, vilka nu lyftes

över till ränteriets järnkista, informerade Kröger. Under fredagen hade befallningsman Petter Gadde överlämnat en del medel tillhörande kronan. Här fanns dessutom nio stycken halvtunnor med plåtar. Även regementets stora järnskodda kista stod i ränteriet. Enligt uppgift innehöll den 704 ½ plåtar och 13 ören till ett värde motsvarande cirka 4 227 daler kopparmynt. Det var med andra ord en mycket tungt lastad kista, cirka 150 centimeter lång samt med en höjd och bredd motsvarande cirka 68 centimeter. Kistan var förseglad med tre rejäla järnlås.

Kröger kunde därefter rapportera om hur kapten Bohm, på landshövding Ramses uppdrag, beordrat befallningsman Gadde att anskaffa några hästar med vars hjälp de skulle kunna rädda allt undan fienden.

– Några hästar lyckades vi tyvärr inte få fram. Inga hästar var tillgängliga, förklarade Kröger för landshövding Ramse. Alla hästar i staden verkade ha varit engagerade i att lasta och föra hästägarnas privata ägodelar i säkerhet ut ur staden.

Minuterna gick långsamt för de nervösa länstjänstemännen. Men här kunde de inte stå overksamma i väntan på några hästar med vagn. Något måste göras. Landshövding Ramse tillfrågades och godkände nu att pengarna skulle sänkas i älven.

– Jag vände mig då till landshövding Ramse och kapten Bohm och begärde att få hjälp av fyra soldater, vilket jag också fick, fortsatte Kröger. Vi gick direkt ner till älven. Inte utan besvär lyckades vi få tag i två båtar med åror. Vi tog oss snabbt till bryggan nedanför residenset, där vi hjälptes åt att välta över de nio penninghalvtunnorna i våra två båtar. Sist bar vi ner ränteriets kista som också lastades i. Landshövdingen fanns fortfarande på plats och gjorde vad han kunde för att skynda på arbetet.

– Båtarna blev mycket tungt nedlastade, fortsatte räntmäs-

taren. Det återstod endast cirka tre fingrars höjd av relingen ner till vattnet.

Kröger berättade vidare om hur han följt med de tungrodda båtarna uppströms en dryg kilometer. Emellertid blev den i all hast hopkomna räddningspatrullen störd i sitt arbete att försöka gömma undan sin last. Rädslan för att bli upptäckta av alla de flyktingar som for av och an på älven och på stränderna runt omkring, gjorde att operationen fördröjdes med ungefär en halvtimme. Slutligen fann de en lämpligt undanskymd plats inunder Böles-öhren, där de bedömde det möjligt att obemärkt kunna sänka ner plåtpengarna.

– Först sänkte vi ner den med sigill förseglade korgen med silver, sade Kröger. Men uppenbarligen var den inte tillräckligt tung för att lägga sig på bottnen av det strömmande vattnet. Vi hade nämligen inte hunnit långt därifrån, när vi upptäckte hur korgen kom flytande nerför älven. Snabbt måste vi därför vända om och rädda silvret från att försvinna utom vår kontroll.

– Som det hela nu utvecklade sig, fortsatte Kröger, såg vi oss nödsakade att återvända ner till staden. (Av förhörsprotokollet framgår det inte huruvida Kröger och hans sällskap också försökte sänka ner stadens penningplåtar där uppe vid Böles-öhren. Kanske gjorde man det? Eller kanske lät man plåtarna följa med tillbaka ner till staden?)

Kröger berättade nu hur han återvänt till staden och där låtit skrivare Nortman och två soldater gräva ner ränteriets kista i skogen. (Grävde man också ner silverkistan och de penningplåtar som tidigare befunnits i kistan och som man i ett par roddbåtar låtit ro upp till Böles-öhren?)

Mer tid kunde räntmästare Kröger för tillfället inte ägna åt det som återstod i länets ränteri. Nu fick han alldeles strax ett nytt problem på halsen. Det var nämligen så att borgerskapet av någon anledning, under tre dagars tid, vägrat dela ut proviant till de hungrande soldaterna som var i färd med att fly

staden. Nu skulle den kvarvarande provianten räddas och delas ut till soldaterna. Egentligen var livsmedlen anförtrodda stadsnotarie Jonas Brandt. Men då denne för tillfället var bortrest, lät löjtnant Hedman uppdra åt Kröger att utdela bröd och väga upp en bestämd mängd smör till var och en. Men först måste dock Kröger bege sig över till stadsnotariens bostad för att hämta nyckeln till magasinsbodarna.

Väl framme vid magasinen fick Kröger till sin förskräckelse se att ryssen redan var i antågande i riktning mot magasinet och helt nära. Tillsammans med extraordinarie räntmästaren Häggström begav han sig i all hast över till ränteriet. Av de återstående 190 daler silvermynt som nu fanns i ränteriet, betalade Kröger ut Häggströms innestående lön om 80 daler silvermynt.

Kröger skyndade sig därefter raskt över till sin gård, där han hämtade sin egen häst. Tillsammans med befallningsman Gadde red han omgående tillbaka till ränteriet i hopp om att, trots allt, kunna få med sig någon bondehäst med vars hjälp de sista plåtarna skulle kunna fraktas undan. Någon häst var dock inte möjlig att få tag på i den förvirrade stämning som rådde i staden.

I detta nu fick han återigen syn på fienden som nu avancerat ända fram till residenset. Med fasa insåg han att det nu var för sent att rädda vad som återstod av tillgångar i ränteriet. Klockan var nu vid pass ett på eftermiddagen – det vill säga cirka sju timmar efter att Kröger nåtts av larmet om kosackernas ankomst. Kvar på ränteriets golv låg ett trettiotal daler silvermynt, och – som han redan förklarat – regementets kassakista.

– I det tumult som varit under förmiddagen hade jag inte ens fått tillfälle att ombesörja för min hustru och mina barn, beklagade sig Kröger. Inte heller hann jag rädda något av mina ägodelar. Allt tvingades jag lämna till fiendens grymma skövling. Endast den delvis fortfarande resta murstocken vitt-

nar om var min gård en gång legat. Jag är nu helt utblottad, sade han.

Men vad hade arméns egen personal gjort?

Rannsakningskommissionen vände sig nu till kapten Bohm och frågade honom vilka anstalter han gjort för att avdela soldater till räntmästarens hjälp. Kapten Bohm kunde utan omsvep bekräfta den redogörelse som Kröger redan avlagt inför rannsakarna: fyra goda soldater hade avdelats till Krögers hjälp. Emellertid hade Bohm inte någon uppfattning om ifall det var kronans eller regementets penningar som skulle räddas. Det hade varken funnits tid eller lägenhet att ta reda på dessa förhållanden, hävdade han.

På uppdrag av överste Cronberg begärde kapten Petter Marchel därpå ordet.[4]

– Hade det inte varit möjligt för Kröger att släpa ner kistan till älven, eller helt sonika hugga sönder kistlocket och kasta plåtarna i vattnet, frågade Marchel.

– Problemet var fiendens snabba intåg i staden, försvarade sig Kröger. Det fanns helt enkelt inte tid att rädda regementets penningkista. Dessutom, menade Kröger, hade han ju varken någon nyckel eller något uttalat ansvar för den med tre järnlås försedda stora och tunga och järnskodda kistan.

Kröger hävdade också att det – i den ansvarige regementsskrivare Liedboums frånvaro – hade varit vågsamt för de närvarande att hugga upp kistans lock och tömma den på värdeföremål. Sannolikt hade man ändå inte kunnat rädda några plåtar från den annalkande fienden. Och vilka efterräkningar skulle man då inte ha kunna vänta sig om det kommit till kännedom att man gjort sönder kistan och därur tagit ett antal plåtar!

Kapten Petter Marchel frågade nu vilka som vid denna tid hade nycklar till regementskistan. Kapten Bohm hade på överstens vägnar en av de tre nycklarna, fick han veta. Men den tredje nyckeln befanns i regementsskrivare Liedboums

förvar – och Liedboum befann sig för tillfället på resa i Luleå, 27 mil från Umeå. Marchel frågade nu om det inte var känt om Lidboum lämnat över sin nyckel till någon innan han anträdde sin resa. Emellertid fanns det ingen i lokalen som kunde ge något besked i denna fråga.

Den militära rannsakningskommissionen verkade därmed vara tillfreds med de redogörelser som Kröger, Häggström och Bohm lämnat. Mötet avslutades.

Redan dagen efter rannsakningen, det vill säga måndagen den 9 mars 1715, kunde landshövding Ramse, i ett brev till Kungl. Maj:t, avlämna sin slutrapport. Kommissionens förhörsprotokoll bifogades. Ramse skriver att räntmästare Kröger – liksom alla övriga som vederbörligen utfrågats i ärendet – på ett tillfredsställande sätt kunnat redogöra för sina förehavanden i samband med att regementskistans innehåll föll i fiendens händer. De ryska kosackernas anfall på staden hade kommit helt överraskande för alla inblandande, varför de inte hade haft någon rimlig möjlighet att rädda regementets kassa. De har alla kunnat bevisa sin oskuld, rapporterade Ramse.

Noter

1 Ramsay / Ramse, Anders Erik (1646–1734), överste, landshövding över Västerbottens län 1713–1717.

2 Steckzén, Birger, (red.). *Umeå Stads Historia 1588–1888*. Två Förläggare Bokförlag, Umeå 1922, Nytryckt 1981, 182 ff.

3 Replikerna i denna berättelse utgår från redogörelserna i protokollet från den kommission som rannsakade landshövdingens agerande i samband med ryssarnas angrepp på staden. Personernas olika uttalanden är rekonstruktioner som anpassats till ett modernare språkbruk. Källa: Riksarkivet, "Kommission i Umeå för Rannsakning ang landshövdingen Ramsays beteende vid ryssarnes angrepp på Umeå 18 sept 1714". (RA, ÄK77).

4 Tre år senare tillträdde överste Fredrik Magnus Cronberg (1668–1740) tjänsten som landshövding i Västerbottens län 1717–1719.

Personregister

August II, kung i Polen 1697–1704, 1709–1733.
Bohm, Salomon, kapten, Västerbottens regemente.
Brandt, Jonas, stadsnotarie, Umeå.
Creutlein, Conrad von, kapten, Savolax regemente.
Cronberg, Fredrik Magnus (1668–1740), landshövding, Västerbottens län 1717–1719.
Degerman, häradsskrivare, Umeå.
Gadde, Petter, befallningsman, Umeå.
Hedman, löjtnant, Västerbottens regemente.
Häggström, Petter, extraordinarie räntmästare, Västerbottens län.
Hästskou, Samuel, kapten, Savolax regemente.
Kroger, Nils, räntmästare, Västerbottens län.
Karl XI, kung i Sverige 1660–1697.
Karl XII, kung i Sverige 1697–1718.
Liedboum, regementsskrivare, Västerbottens regemente.
Marchel, Petter, kapten, Västerbottens regemente.
Meisner, Petter Johan, överste, Savolax regemente.
Peter den store, rysk tsar.
Ramse (Ramsay), Anders Erik, landshövding, Västerbottens län 1713–1717.
Rydström, Johan, borgmästare, Umeå.
Torsell, Lars, landskamrerare, Västerbottens län.

Källor och litteratur

Riksarkivet, Landshövding Anders Erik Ramsay till Kungl. Maj:t, 1714-09-12, 18, 21, 1715-03-08, 09, Landshövdingens i Västerbottens län skrivelser till Kungl. Maj:t. Vol. 4. (1714–1718).

Riksarkivet, "Kommission i Umeå för Rannsakning ang landshövdingen Ramsays beteende vid ryssarnes angrepp på Umeå 18 sept 1714", (RA, ÄK77).

Steckzén, Birger, (red.), *Umeå Stads Historia 1588–1888*, Två Förläggare Bokförlag, Umeå 1922. Nytryckt 1981.

GUDRUN NORSTEDT

Gränserna på Geddas karta högst ungefärliga

År 1671 upprättade lantmätaren Jonas Persson Gedda en karta över Umeå lappmark utifrån geografiska data som han själv hade samlat in tillsammans med en notarie.[1] Under tre månader hade de färdats genom lappmarken – med båt där det gick – annars till fots. Resan hade gått uppför Umeälven till trakten av Storuman, nedför Öreälven till Örträsket, uppför Vindelälven till nuvarande Ammarnäs samt nedför Juktån till Umeälven och vidare åter till Umeå.

Redan på 1640-talet hade lantmätaren Olof Tresk beskrivit den svenska riksgränsens sträckning längs Kölen samt kartlagt Kemi och Torne lappmarker.[2] Resten av Sveriges lappmarker hade däremot aldrig avritats med någon större noggrannhet. När det nu skedde i Umeå lappmark var det på initiativ av landshövding Johan Graan och i syfte att utreda förutsättningarna för en fast, jordbrukande befolkning i Lappmarken.[3]

Den karta som blev resultatet avbildar ett område som är 30 mil långt och fem till tio mil brett, motsvarande ungefär Lycksele, Malå, Sorsele och Storumans kommuner (undantaget Tärna församling). Befolkningen inom detta område var vid den här tiden uteslutande samisk, och den enda form av administrativ indelning som existerade var samernas egna familjeland, vilka återges på kartan. Landen är 37 till antalet och avgränsas med raka linjer. En eller flera samiska åbor anges för varje land.

Till kartan hör en beskrivning, författad av notarien Anders Olofsson Holm, med uppgifter om tillgången på alla de resurser som en nybyggare behövde: fiskesjöar, naturliga slåttermarker, lämplig åkermark, skogsbeten, kvarnställen, vilttillgång m.m. Totalt hittade Gedda och Holm 25 platser där sammanlagt 56 nybyggare skulle kunna få sin utkomst.[4]

Forskare som studerat samernas rätt till land och vatten har alltid intresserat sig för Geddas karta eftersom den redovisar hur mark och vatten var fördelade inom den samiska befolkningen innan den svenska administrationen fick inflytande över sådana frågor. Kartan har dock aldrig utforskats ordentligt, varför åsikterna om vad den egentligen visar har gått isär. Så har t.ex. Kaisa Korpijaakko-Labba menat att Geddas karta redovisar fasta gränser för samernas skatteland in i minsta detalj, fullt jämförbart med vad som gjordes med fastigheterna i riket i övrigt.[5] Lennart Lundmark har däremot hävdat att gränsangivelserna är ungefärliga och att kartan således inte upprättats enligt normerna för jordeböcker.[6] Det har i sin tur fått konsekvenser för respektive forskares uppfattning om hur staten såg på samernas rätt till mark och vatten i äldsta tid.

Kartans innehåll

Så vad kan man då egentligen utläsa av Geddas karta? Redan en hastig blick avslöjar att den i första hand är en karta över vatten. Räknar man efter finner man att mer än 80 % av de angivna namnen avser sjöar, vattendrag eller delar av vattendrag. Sjöarna är i allmänhet markerade på ett schablonmässigt sätt, men har i vissa fall givits en karaktäristisk form.

Så har t.ex. Kruut Jauri (Krutträsket, SO Gargnäs; se Karta 1) försetts med en större och flera små öar, precis som i verkligheten, och Worm tresch (Hornträsket, NV Kristineberg; se

Karta 1. Krutjauri.

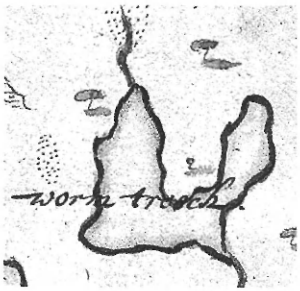

Karta 2. Wormtresch.

Karta 2) har två "horn". Sjöarna förenas med vattendrag på ett sätt som mycket väl överensstämmer med de verkliga vattensystemen, och därför kan man vanligen identifiera sjöarna genom att följa vattendragen på en modern karta. I många fall går också sjöarnas namn att återfinna på dagens kartor, antingen i en form som liknar den på Geddas karta eller som en direktöversättning från samiska till svenska.

De övriga namnen på kartan avser nästan uteslutande berg. Närmare hälften av dessa har placerats på gränser eller till och med i skärningen mellan flera gränser och torde därför kunna betraktas som gränsmärken. Många av dem är också lätta att identifiera, som Adicken oiwe (Adakliden), Elpseies wari (Älsoliden) och Olboonwari (Olbon). Anmärkningsvärt många av bergen är dock uppenbart felplacerade. Ett exempel är Ryfiell (Ryfjället), som på kartan ritats in öster om Övre Boksjön i stället för sydväst därom, där det ligger.

Slutligen återger kartan gränser. Det karterade området omges av en bred linje med olika färger: grön mot Umeå socken, gul mot Norsjö by i Skellefteå socken, röd mot Ångermanlands respektive Piteå lappmarker samt gul mot Vapstbyn respektive Ran- eller Laisbyn (vilka ingick i Umeå lappmark men inte karterades). Mellan de enskilda samernas land löper tunnare gula linjer.

Rektifiering av kartan

Eftersom det framför allt är gränserna mellan de enskilda landen som vållat oenighet hos andra forskare ville jag underkasta dessa gränser en närmare analys. Inledningsvis försökte jag rektifiera kartan i GIS-programmet ArcView med tillägget Image Analysis.[7] Man sammanför då lokaliserbara punkter med motsvarande punkter på en modern karta och skapar en ny version av den historiska kartan i samma skala och orientering som den moderna, varefter de båda lätt kan jämföras. Smärre mätfel i den historiska kartan kan kompenseras genom en viss förvrängning, men större mätfel gör rektifiering omöjlig.

Tidigare har jag med gott resultat rektifierat den mycket långa karta från 1750-talet som ritades inför råskillnadsdeputationens utredning av gränsen mellan Västerbotten, Ångermanland och Åsele lappmark.[8] Den avbildar valda delar av området mellan Tåsjöns övre ände och kusten mellan Hörnefors och Nordmaling, en sträcka på närmare 25 mil. Den kartan kan med lätthet jämföras med en modern kartbild, vilket visar att den bygger på noggrant utförda mätningar av avstånd och vinklar. Detta gäller i ännu högre grad bykartor som jag rektifierat, exempelvis lagaskifteskartan för Obbola by från 1885–86.[9]

Geddas karta är helt annorlunda. Den går inte att rektifiera på ett meningsfullt sätt – vinklar och avstånd mellan kända punkter stämmer helt enkelt inte överens med verkligheten. Tittar man på kartans skala så fungerar den någorlunda för att mäta avstånd mellan orter i samma älvdal, t.ex. Granö och Lycksele, men inte alls mellan platser på vattendelarna eller i olika älvdalar. Kartan baseras således inte på noggranna mätningar, utan är att betrakta som en schematisk redovisning av det aktuella området. Med andra ord är det omöjligt att använda sig av rektifiering för att överföra gränserna från Geddas karta till en modern sådan.

Gränsdragning mellan sjöar

Hur ska man då gå till väga för att rekonstruera landens gränser? Man får utgå från den information som finns i kartan. Alla sjöar på kartan hör ju till olika land. I beskrivningen av varje land nämns också många av dessa sjöar, och överensstämmelsen mellan karta och beskrivning är mycket god. På fri hand kan man dra gränser mellan landen så att varje sjö hamnar i rätt land.

För att illustrera detta har jag tagit fram kartor över landet Blåberg, beläget norr om Gunnarn på gränsen mellan Storumans och Sorsele kommuner (karta 3). På Geddas tid brukades det av Enwaldh Tomesson, som hade sitt viste vid Juktån ett par kilometer nordväst om nuvarande Lomselenäs. Landets namn torde kunna kopplas till det berg som idag kallas för Blåbärliden och som ligger på kommungränsen.

På Geddas karta finns inom detta land 16 namngivna sjöar samt åtta namngivna forsar, sel, holmar eller andra delar av vattendrag. Tio av dessa 24 namn har kunnat identifieras med stor säkerhet, eftersom de till både namn och belägenhet stämmer överens med moderna kartor (karta 4 och karta 5).

Dit hör Bastuträsch (Lill-Bastuträsket), KnutJauri (Knuträsket) och MascheJauri (Måsken) i Gunnarbäcken, liksom Kengel-Soan quoick (Tjangarforsen), Stuore Suola (Storholmen) och Acka Jauri (Käringträsket) i Juktån. Hurres Jauri torde enligt professor Olavi Korhonen komma av samiskans hurries, 'hane (av djur)', vilket givit upphov till det svenska namnet Orrträsket. Korhonen har också kunnat identifiera Oiwagge quoick med Krokforsen, eftersom det umesamiska åjvage är en möjlig avledning av åjvvie, 'huvud', som beteckning för något som har en böjd, krokig form. Även Kengel Soan (Överstselet) bör anses vara identifierad med säkerhet, trots att det aktuella svenska namnet inte utgör någon motsvarighet till det samiska, som enligt Olavi Korhonen kommer av

Karta 3. Geddas karta över Blåbergslandet visar Juktån kring Lomselenäs med stor detaljrikedom. Mer schematiskt åskådliggörs övriga fiskevatten inom landet. Vid den plats som markerats med Bl hade den dåvarande åbon, samen Enwaldh Tomesson, sin kåta, och där menade kartritaren att också två nybyggare skulle kunna slå sig ned. Stränder med foderförekomst är markerade med grönt, vilket på den svart-vita bilden syns som tjockare, mörkgrå linjer. Kartan är orienterad ungefär i nordväst–sydost.

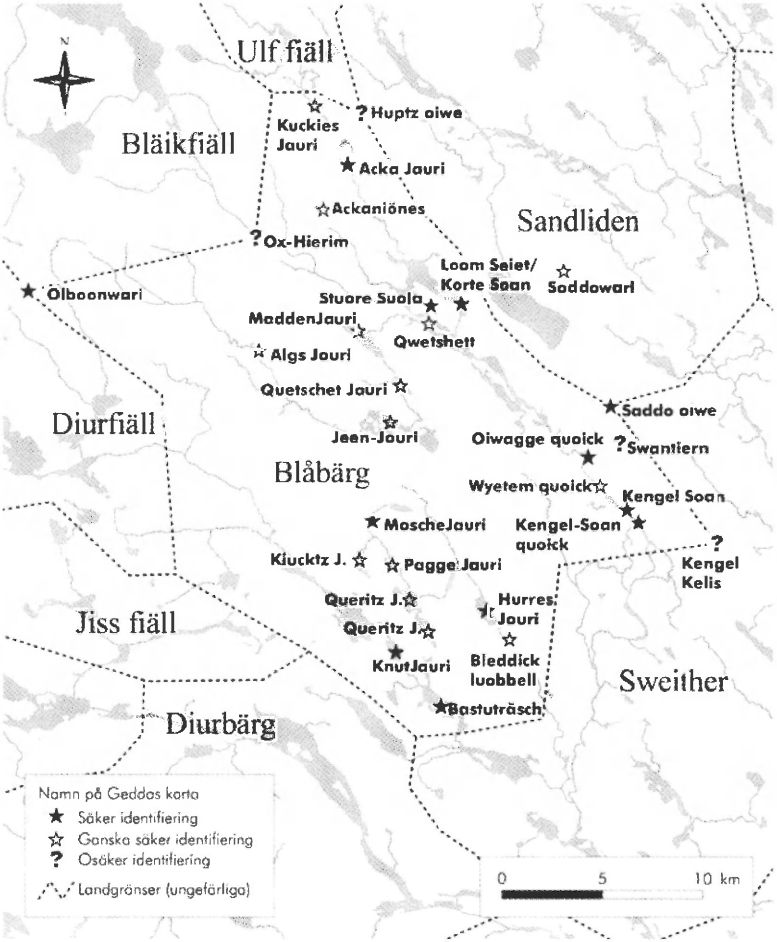

Karta 4. Om sjöarna på Geddas karta markeras på en modern karta över vattensystemen får man denna bild av Blåbergslandets utsträckning. De flesta sjöar kan identifieras med ganska stor säkerhet. Det är betydligt svårare att identifiera gränsbergen, och de raka gränslinjerna på Geddas karta visar sig vara en ren konstruktion. Namn på omkringliggande land har markerats på kartan. Jämför med karta 5!

umesamiskans giegn*ale 'djup'. Det ska dock enligt kartan vara selet närmast uppströms Tjangarforsen, som idag benämns Överstselet. Likaså kan Loom Selet/Korte Soan anses vara säkert identifierat som Mörtselet. Det samiska namnet kommer visserligen, enligt Korhonen, av umesamiskans gurttie 'lom', vilket idag lever kvar i bynamnet Lomselenäs och inte i själva selets namn, men Geddas kartbild är här så entydig att det inte finns någon anledning till tvekan.

Ytterligare 13 vattenanknutna namn har kunnat identifieras med tämligen god säkerhet, främst utifrån platsernas inbördes belägenhet. Självklart är det möjligt att vissa av dessa namn har kastats om.

Sedan alla vattennamn placerats ut finns det inom området bara en större sjö som inte kan återfinnas på Geddas karta: Lankasjön väster om Sundträsken. Kartan ger således en näst intill komplett redovisning av existerande sjöar, och det gäller inte bara Blåbergslandet utan Umeå lappmark som helhet.

Det går alltså att få en mycket god bild av vilka sjöar som hörde till vilket land. Om man utifrån detta drar gränser mellan landen finner man emellertid att de raka linjerna på Geddas karta är helt orimliga. Den rekonstruerade kartbilden över Blåberg, där gränsen spretar åt alla håll, utgör en god illustration till detta.

Gränsmärken

Att gränserna på Geddas karta inte redovisas på ett geografiskt korrekt sätt är således klart. Nu omfattar kartan ett stort område och tillkom under tidspress, varför det knappast var praktiskt möjligt att göra några uppmätningar. Det finns emellertid ett alternativ som var vanligt i äldre tid och som bl.a. användes av Olof Tresk när han 1640 beskrev riksgränsen mellan Sverige och Norge: att räkna upp ett antal punkter som definierar gränsen

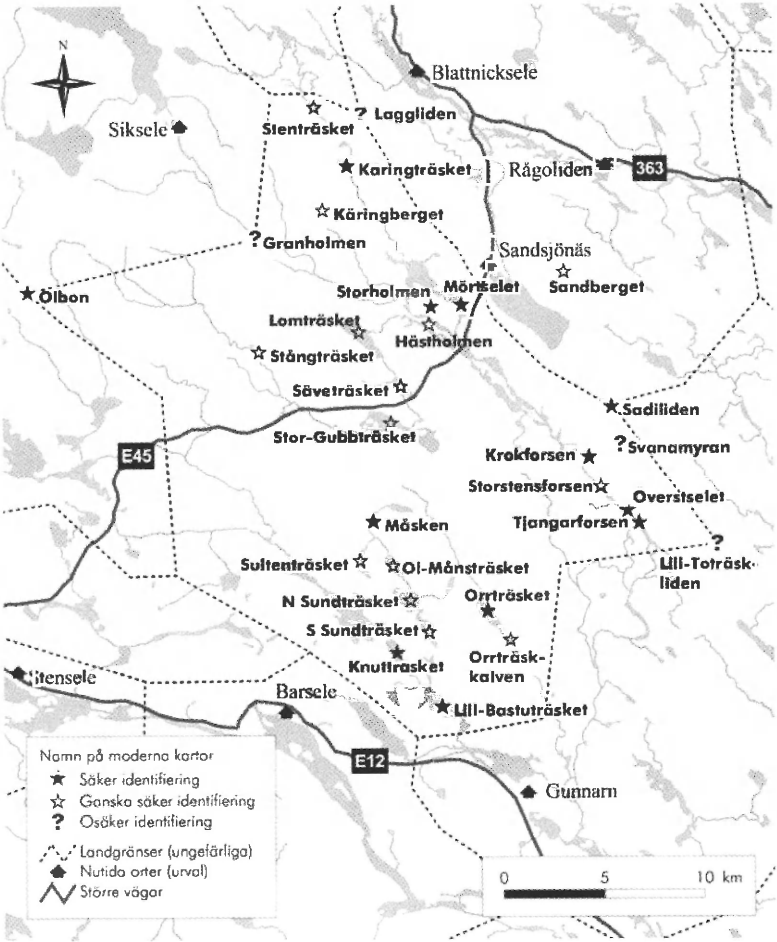

Karta 5. För jämförelses skull visas här samma område som i karta 4 men med de namn som återfinns på aktuella kartor. Några orter och större vägar har också markerats.

(mellan dessa antogs gränsen gå som raka linjer). Sådana gränspunkter kan också återfinnas på Geddas karta, framför allt ett 50-tal namngivna berg. I beskrivningen nämns ytterligare ett

tiotal gränspunkter, oftast relaterade till forsar, sel eller andra delar av vattendrag. I många fall återfinns dessa också på kartan.

Karta och beskrivning stämmer emellertid inte alltid överens med avseende på gränspunkterna. Det gäller t.ex. det mycket viktiga skiljemärket mellan kustlandskapet Västerbotten och själva lappmarken. I beskrivningen sägs att gränsen vid Umeälven går vid Junkaravan, vilket är det skiljemärke som gäller än i dag. På kartan har däremot lappmarksgränsen dragits uppströms Tuggenforsen, nästan åtta kilometer från Junkaravan. Likaså sägs den övre gränsen mellan Lycksele prästbords ägor och Turbergslandet gå vid Granseleforsen, medan den på kartan har dragits vid Stoor Fårssen, troligen Bålforsen, trots att även Granseleforsen finns utmärkt.

Vad gäller Blåbergslandet ser det på Geddas karta ut att definieras av gränsmärken åtminstone till hälften. Sju sådana har namngivits. Lättast att identifiera är det nordvästra hörnet, Olboonwari, som inte kan vara något annat än berget Olbon SV Storblaiken. Dock går det inte att få det till gränsberg för mer än tre land, medan Gedda anger det som skärningspunkt för fyra.

Från Olbon går gränsen enligt kartan åt nordost till en holme i Juktån med namnet Ox-Hierim. Namnets uttydning är höljd i dunkel – Olavi Korhonen gissar att förleden kommer av Jukts- och att efterleden är –rim<riebmie som eljest bara finns i Luleälven, t.ex. i Vuollerim. Det ger inte mycket ledning. Men enligt kartan ska det alltså vara en holme, och den enda större holme som kan hittas i närheten är Granholmen.

Därifrån fortsätter gränsen till Huptz oiwe, angivet som gränsmärke mot landen Bläikfjäll, Ulffjäll och Sandliden. Här uppstår problem. Ett liknande namn, Huptzwari, återfinns ytterligare lite längre norrut, på gränsen mellan Bläikfjäll och Ulffjäll. Rimligen bör båda dessa namn ha koppling till de två Huptz Jauri (Huftasjöarna), som på Geddas karta placerats

öster om bergen. Det enda berg som idag har något liknande namn är Huftaliden, som emellertid ligger på fel sida om sjöarna. Preliminärt har Huptzwari placerats där, trots att det då hamnar på fel landgräns (Ulffjäll–Sandliden). Huptz oiwe har på förslag av Olavi Korhonen fått beteckna Laggliden, som åtminstone kan vara skärningspunkt för tre av de på kartan angivna landen.

Från Huptz oiwe ska gränsen enligt kartan gå till Ackaniönes. Den närbelägna Acka Jauri är identiskt till både namn och belägenhet med Käringträsket, och Ackaniönes bör vara Käringberget. Detta berg ligger emellertid på "fel" sida av Käringträsket, där gränsen omöjligt kan gå om landen ska omfatta angivna sjöar. Inte heller nästa gränsberg, Saddowari (Sandberget), kan rimligen ligga på landgränsen. Det fungerar däremot bra med Saddo oiwe, som torde vara identiskt med Sadiliden.

Därifrån går gränsen till Kengel Kelis, angivet som ett gränsberg mot landen Sandliden, Sweither och Ainajaur. Det ska enligt Geddas karta vara beläget öster om Kengel-Soan quoick, identifierad som Tjangarforsen. Där finns emellertid inget framträdande berg, bara den flacka Toträskliden. Det finns heller ingen möjlighet att sammanföra alla de angivna landens gränser i denna punkt, varför berget på min karta endast utgör gräns mellan Blåberg och Sweither.

För landets gränser i övrigt (ungefär halva sträckan) har inga egentliga gränsmärken angivits på kartan. I beskrivningen nämns över huvud taget inga gränsmärken för Blåberg.

Sammanfattningsvis kan man säga att gränsmärkena varken på kartan eller i beskrivningen är angivna på ett så systematiskt sätt att de kan sägas definiera landens gränser. Tillsammans med vad som ovan sagts om den bristande geografiska överensstämmelsen kan man konstatera att Geddas karta helt enkelt inte kan ha upprättats med ambitionen att redovisa juridiskt hållbara fastighetsgränser.

Drog samerna gränser?

Hur ska man då tolka detta? Kan det ha varit så att samerna själva inte hade definierat några "fastighetsgränser" mellan sina respektive land?

Filip Hultblad, som studerade de gamla skattelanden i Jokkmokk, menade att samernas landgränser före mitten av 1700-talet sannolikt varit mycket obestämda, utom på vissa punkter.[10] Det överenstämmer mycket väl med vad man kan utläsa av Geddas karta och den tillhörande beskrivningen. Att gränsmärken finns angivna visar att samerna åtminstone på vissa platser hade en tydlig uppfattning om var respektive land började och slutade. Sådana märken kunde också vara djupt rotade i urminnes hävd. När det 1741 uppstod en tvist om gränsen mellan Pausellandet och Rusellandet vittnade de inblandade samerna enstämmigt om att Ruselet var delat på längden mellan de båda landen, vilket är precis vad Geddas karta visade 70 år tidigare.[11]

Detta behöver emellertid inte innebära att det fanns en sammanhängande kedja av gränsmärken runt respektive sames land. Varken Geddas karta eller Holms beskrivning ger några indikationer på detta. Några rösen eller andra punktformade gränsmarkeringar nämns inte heller.

Det finns också exempel på gränser som inte varit lika fast förankrade som den genom Ruselet. Vid tinget i Arvidsjaur 1763 diskuterades huruvida gränsen mellan Granselelandet och Släppträsklandet gick genom den ena eller den andra viken i Släppträsket.[12] Enligt Geddas karta låg emellertid hela Släppträsket inom landet Kidnihaas, det som senare kom att kallas för Släppträsklandet.

Många forskare har redovisat dokument med noggranna synebeskrivningar för gränser mellan lappskatteland och lappbyar.[13] I fråga om byarna finns det belägg för att gränser fastställts redan i början av 1600-talet, i varje fall i Kemi och

Torne lappmarker, där den svenska administrationen tidigt tycks ha gjort sig gällande.[14] När det gäller de enskilda landen är beläggen däremot av betydligt senare datum. Från Jokkmokks socken är sådana dokument kända från 1807 och framåt.[15] I Västerbottens län gjorde länsstyrelsen 1913 en sammanställning av de utslag man kunnat finna rörande gränserna för kvarlevande lappskatteland, varav den äldsta var från 1788 men den stora merparten från 1800-talets första hälft.[16]

Dessa väldefinierade, sentida lappskattelandsgränser torde ha tillkommit under inflytande av den svenska administrationen och som ett uttryck för ökad konkurrens om mark och vatten. Man bör ha i åtanke att detta inte bara gäller lappmarkerna; såväl i norra Ångermanland som i Västerbottens kustland fastställdes gränserna mellan bondbyarnas utmarker först under 1700-talets senare del.

Vilken uppfattning samerna i äldre tid hade om gränser framgår inte av Geddas karta eller den tillhörande beskrivningen. Rimligen bör det ha kunnat finnas helt andra system för fördelning av mark och vatten än de sammanhängande, gränsomgärdade områden som vi idag lätt tar för självklara.

Noter

1 Gedda u.å. Ett stort tack till professor emeritus Olavi Korhonen, som granskat mina ortnamnstolkningar och kommit med värdefulla kommentarer. Tack också till Västerbottens läns Hembygdsförbund och Helge Ax:son Johnsons stiftelse, som lämnat ekonomiskt bidrag till min forskning.

2 Tresk 1928.

3 Graan 1671.

4 Holm u.å. Man kan notera att det ingenstans hos vare sig Gedda eller Holm talas om "lappskatteland" utan uteslutande om "land".

5 Korpijaakko-Labba 1994, 326–327.

6 Lundmark 2006, 54–55.

7 Riksantikvarieämbetet 2001.

8 Norstedt & Norstedt 2007, 14–31.

9 Norstedt 2008.

10 Hultblad 1968, 87.

11 Egerbladh 1967, 43.

12 Marklund 1985, 17.

13 Exempelvis Hultblad 1968; Westerdahl 1986, 312–317; Korhonen 2002a, 2002b.

14 Korpijaakko-Labba 1994, 328–331.

15 Hultblad 1968, 87.

16 Konungens befallningshavandes i Västerbottens län kungörelse den 31 december 1913. Reproducerad i *Samernas Vita Bok* III:1: *Fyra utlåtanden i hovrätten i skattefjällsmålet.* 1975.

Litteraturlista

Egerbladh, Ossian, *Kattisavan och Rusele 1730–1830.* Bokförlaget Botnia, Umeå 1967.

Gedda, Jonas, Riksarkivet. Kartavdelningen, under beteckningen Geddas karta över Umeå lappmark 1671.

Graan, Johan, Memorial för de personer, som äre förordnade at begifwa sigh Upp i Lappmarken... Riksarkivet. Topographica. Lappmarken 575–576. Skrivelse daterad 9 maj 1671.

Holm, Anders Olofsson, Riksarkivet. Topographica. Lappmarken 575–576.

Hultblad, Filip, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken.* Diss. Uppsala 1968.

Korhonen, Olavi, Lappskattelandsgränser i Arvidsjaur. I *Samefolke*t, nr 1/2002, 25–27. Östersund 2002a.

Korhonen, Olavi, Mer om skattelandsrösen och gränstallar i Arvidsjaur. I Samefolket nr 2/2002, 36–40. Östersund 2002b.

Korpijaakko-Labba, Kaisa, *Om samernas rättsliga ställning i Sverige–Finland.* Juristförbundets förlag, Helsingfors 1994.

Lundmark, Lennart, *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300*

år. Institutet för rättshistorisk forskning. Stockholm 2006.
Marklund, Bertil, *Samer och nybyggare i det gamla Malå: tiden 1736–1777.* Västerbottniska urkunder och traditioner 1. Protocollsförlaget, Skellefteå 1985.
Norstedt, Gudrun, Byn måste sprängas – laga skiftet i Obbola 1885–1889. I *Obbola Krönika* (periodisk publikation). Obbola 2008, 17–21.
Norstedt, Gudrun & Staffan Norstedt, *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark.* Thalassa förlag, Umeå 2007.
Riksantikvarieämbetet, Digital rektifiering av historiska kartor (version 1.0). Stockholm 2001.
Samernas Vita Bok III:1. *Fyra utlåtanden i hovrätten i skattefjällsmålet.* 1975.
Tresk, Olof, *Kartor över Kemi & Torne lappmarker 1642 och 1643: av trycket utgivna och tillägnade K.B. Wiklund på 60-årsdagen 15. mars 1928 av vänner/ med en historisk inledning av Nils Ahnlund.* Stockholm 1928.

SIGURD NYGREN

Borgmästare Anders Gertsson

I *Oknytt* nr 3–4, 2008, finns en artikel om Anders Gertsson där det står "varifrån han kom är okänt". Det fanns när artikeln skrevs uppgifter om hans föräldrar, men då källuppgift saknades togs de inte med. Sedan har jag hittat uppgifter hos Johan Nordlander som bekräftar de uppgifter som fanns.

I Johan Nordlanders *Norrländska Samlingar* häfte 15, som handlar om Johan Graan, landshövding i Västerbotten 1653–1679, kan man om hans familj läsa:

"Hans fader, Gerhardus Jonæ, var till födseln lapp och hade sina föräldrar uti byn Gran i Umeå lappmark, men blev uppfostrad av en pastor i Piteå tillsammans med dennes söner. Efter att först ha varit Johan III:s hovpredikant blev herr Gerdt, som han även kallas, 1584 kyrkoherde i Skellefteå. ... Herr Gerdt var andra gången gift med Brita Andersdotter Grubb, prästdotter från Luleå, och hade med honom flera barn, som kommo att intaga bemärkta ställningar. En son, Gerhardus Gerhardi, blev andre kaplan i Skellefteå, en annan vid namn Anders Gerdtsson förste borgmästare i Umeå.[1] Ypperst var emellertid den son, som vi här skola sysselsätta oss med. Herr Gerdt bodde enligt Petrus Martini Högström 'på Gran nedom Bergsholmen, som nu är överväxt med skog' varav sonen skall ha antagit namnet Graan."

Not

1 Se Sandbergska samlingen, Kammararkivet, FF 11075.

Recensioner

Henrik Meinander. Finlands historia. Linjer, strukturer, vändpunkter. Söderströms/Atlantis. 2006.

För tusen år sedan var Finland en hednisk stamkultur i Europas utkant. Under mer än 500 år var det sedan en del av det svenska riket för att därefter under de dryga 100 åren mellan 1809 och 1917 utgöra ett ryskt storfurstendöme. De senaste 90 åren har vårt östra grannland varit ett självständigt rike, en självständighet som dyrt fått försvaras. Idag är Finland ett av världens ledande IT-samhällen, synnerligen aktiv medlem i EU och med euron som valuta. Det är alltså en i många avseenden hisnande historia, som berättas i den här anmälda boken av Henrik Meinander, innehavare av den svenskspråkiga professuren i historia vid Helsingfors universitet. Den på sin tid i både Finland och Sverige mycket läste barnboksförfattaren och berättaren Zakarias Topelius var förste innehavare av denna prestigefyllda professur.

Finnarnas ursprung är omtvistat och särskilt inflytandet från öster är mer kontroversiellt än Meinander låter antyda. Klart är att finnarna i genetiskt avseende utgör resultatet av en mycket lång inflyttning från närapå alla väderstreck, framför allt från söder och väster. Språket, besläktat med estniskan och ungerskan, är inte indoeuropeiskt utan tillhör den finsk-ugriska grenen av den uraliska språkfamiljen. Den genom emigration till Sverige krympande svenskspråkiga minoriteten på ca 300 000 personer i Österbotten och sydvästra Finland härstammar från inflyttare från Mellansverige och Småland.

Den svenska tiden får ganska mycket uppmärksamhet i Meinanders bok. Men tyvärr så bygger framställningen här främst på välkända standardverk av rikssvenska historiker som Peter Englund och Lars-Olof Larsson. Man skulle vilja veta mer om den specifikt finska utvecklingen under det gemensamma rikets tid. Kunde de finska bonderiksdagsmännen göra sin stämma hörd på riksdagen i Stockholm? Hur var det med häxprocesserna i det senare 1600-talets Finland? Och kanske framför allt, hur drabbades den östra rikshalvan av stormaktstidens utskrivningar och oerhörda soldatförluster på slagfälten och i nersmittade förläggningar. Larsson räknar med

att så mycket som 150 000 unga män fick sätta livet till för att förverkliga kungarnas och adelns stormaktsdrömmar. Att priset blev högt även för den finska allmogen skymtar, ehuru nedtonat, i Topelius mest lästa verk fembandseposet *Fältskärns berättelser* (1853-67).

Åderlåtningen kunde relativt snabbt kompenseras och folkmängden till och med öka, därför att födelsetalen i Finland var betydligt högre än i egentliga Sverige. Det så kallade östeuropeiska giftermålsmönstret med så låga giftermålsåldrar som 18–20 år för kvinnorna fanns nämligen inte bara i Karelen och Savolax utan långt ut mot Bottenvikskusten. Nästan hela kvinnans fertila period utnyttjades för barnafödande och trots en ofta förfärande hög spädbarnsdödlighet blev barnkullarna stora. Aleksis Kivis roman *Sju bröder* hade många förebilder i verkligheten. Meinander skulle här ha kunnat repliera på det senaste decenniets livliga historisk-demografiska forskning i vårt östra grannland, men han är nu inte intresserad av demografi. Böcker med denna inriktning saknas helt i litteraturförteckningen.

År 1809 sprängdes det gamla svenska riket och Finland upphöjdes "bland nationernas antal" som tsar Alexander I förskönande uttryckte det vid en lantdag i Borgå. I realiteten blev Finland ett ryskt storfurstendöme. För att fjärma det från Sverige flyttades centralförvaltning och universitet från Åbo till Helsingfors. S:t Petersburg blev den stora magneten för tusentals finska hantverkare och pigor, inte bara i södra Finland utan ända uppe i Österbotten. En finsk församling grundades i den ryska huvudstaden. Många finska adelsmän gick i rysk tjänst. Flera blev amiraler och generaler. Finnarna visade också, i motsats till polackerna, stor lojalitet mot tsaren under bland annat Krimkriget på 1850-talet. Pax Russica, den ryska freden, som Meinander kallar tiden efter freden i Fredrikshamn 1809, gav Finland fred och stabilitet.

Ett finskt nationsbyggande började så sakta ta form i skydd av den betydande autonomi som ryssarna tillät. Viktigt var att den lutherska tron, svensk lagstiftning och svenska förvaltningstraditioner fick leva vidare. När de kombinerades med en växande fennomansk rörelse, inspirerad av J.V. Snellman och Kalevalarenässansen, som stärkte den rent finska nationalkänslan och det finska språket, förelåg de inre förutsättningarna för att bryta med tsarväldet. Att det var nödvändigt framgick under den hårda förryskningspolitiken under tsar Niko-

laus II, som ledde till Eugen Schaumans mord 1904 på den ryske generalguvernören Bobrikov, huvudansvarig för en hårdnande presscensur och deportation till Sibirien av misshagliga finska aktivister.

Tillfället kom när tsarväldet föll samman i samband med ryska revolutionen. Lenin gav klartecken och den 6 december 1917 förklarade den finska lantdagen Finland för självständigt. Ett blodigt inbördeskrig följde, mellan vita och röda, litterärt skildrat av Väinö Linna i hans torpartrilogi. Övergreppen var stora på bägge sidor, störst på den vita sidan. Tusentals rödgardister dog i de vita fånglägren. Men Meinander är mer konsensushistoriker än konflikthistoriker och fördjupar sig därför inte närmare i Finland 1918.

Såren från inbördeskriget läktes överraskande snabbt. Jordreformer och en begynnande folkhemspolitik efter svenskt mönster minskade spänningarna i det finska samhället. Fötterna slogs undan för den halvfascistiska Lapporörelsen på 30-talet med dess "skjutsningar" av kommunister till ryska gränsen. Reformpolitiken gjorde också landet immunt mot locktonerna från Kuusinens förrädarregering i Terijoki under krigsåren 1939–44.

Det självständiga Finlands historia är mer än något annat nordiskt lands samtida historia präglat av starka ledargestalter. Marskalk Gustaf Mannerheim (1867–1951) är centralfiguren under det fria Finlands första årtionden. Han förde de vita till seger 1918 och var en tid riksföreståndare. Länge omstridd bland besegrade rödgardister blev han som överbefälhavare under både vinterkriget och fortsättningskriget en närmast dyrkad nationell symbol, som idag står ryttarstaty i Helsingfors centrum. Det var främst genom Mannerheims auktoritet som Finland hösten 1944 kunde byta sida, överge tyskarna och sluta vapenstillestånd med Sovjetunionen. Från ryskt håll restes heller aldrig krav på att den gamle tsarofficeren Mannerheim skulle bestraffas för vapenbrödraskapet med tyskarna under fortsättningskriget på det sätt som president Ryti och statsminister Tanner bestraffades. Tvärtom, Mannerheim blev med ryskt godkännande 1944–46 republikens president.

Från finskt håll har man aldrig sett fortsättningskriget 1941–44 som ett led i Hitlers korståg mot bolsjevismen utan som ett eget finsk–ryskt krig, där målet var att säkerställa att Finland inte blev krigsskådeplats och att Karelen, som förlorats i marsfreden 1940, kunde återfås och de ca 400 000

flyktingarna återvända till sina hem. Mannerheim avvisade hela tiden, på grund av otillräcklig finsk eldkraft, alla tyska propåer om att finnarna skulle gå mot Leningrad och skära av den för ryssarna livsviktiga Murmanskbanan. När han uppvaktades av Hitler i högkvarteret i S:t Michel på sin 75-årsdag 1942, presenterade han pliktskyldigt sina generaler för Führern. Men Mannerheim lär enligt samstämmiga uppgifter ha varit måttligt trakterad av besöket. Parentetiskt kan här inskjutas, utan att Meinander nämner det, att finnarna i smyg gjorde bandupptagningar av Hitlers röst i normal samtalston. De användes som vägledning för skådespelaren Bruno Lentz i rollen som Hitler i bunkern vid inspelningen av filmen *Undergången*, baserad på den nyss avlidne tyske historikern Joachim Fests bok med samma namn.

Den första finska efterkrigstiden präglades av depression och stora skadeståndsbetalningar till Sovjet. Under 1960-talet skedde en massutvandring till svenska industristäder och brukssamhällen. Ekonomin vände på 70-talet och de senaste årtiondenas Finland är en modern framgångssaga. Levnadsstandarden kan väl mäta sig med den svenska. Det gamla bondelandet Finland har blivit ett högteknologiskt servicesamhälle. Vad som däremot länge oroade omvärlden var "finlandiseringen" av relationerna till Sovjet. Man uppfattade att Finlands starke man under efterkrigstiden, Urho Kekkonen (1900–86), president i 25 år, alltför mycket anpassade sig efter ryska önskemål. Han införde en sorts finsk självcensur och därmed tystade alltför långtgående kritik av sovjetsystemet inom såväl politik som kulturliv. Kekkonens goda relationer med Chrustjev och andra sovjetledare, underbyggda av ymnig alkoholkonsumtion och flitigt bastubadande, bottnade kanske främst i att han var agrar och inte socialdemokrat. De ryska kommunisterna glömde nämligen aldrig att ledande socialdemokrater stödde den vita sidan under inbördeskriget och att det socialdemokratiska partiet ställde sig bakom fortsättningskriget. Så här i efterhand måste Kekkonens försiktiga östdiplomati ändå tillskrivas betydande framgångar som Finlands medlemskap i Nordiska rådet, frihandelsavtalet med EG och den stora europeiska säkerhetskonferensen i Helsingfors 1975. Redan under Kekkonen öppnades därför, med tyst ryskt medgivande, den starka västorientering som präglar dagens Finland. Efter Sovjetunionens fall blev det aldrig aktuellt att förnya det gamla finsk-ryska vänskaps- och bi-

ståndsavtalet från 1948, när den senaste mandatperioden löpte ut 2003.

Lars-Göran Tedebrand

Karl Axel Lundqvist. Från prästvälde till lekmannastyre. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen som inomkyrklig lekmannarörelse i Skellefteåbygden 1875–1923. Speglat i riksperspektivet. Artos & Normas bokförlag: Skellefteå 2009.

Som titeln anger handlar Karl Axel Lundqvists studie om den kyrkliga utvecklingen i Skellefteå församling 1875–1923, då med särskilt avseende på lekmännens relation till prästerskapet. Det är framför allt relationen mellan Svenska kyrkan och EFS som skildras.

Som Lundqvist påpekar i inledningen finns det redan relaterad forskning på området (akademisk och populärvetenskaplig), men ingen som bygger på ett så brett källmaterial som hans egen. Författaren använder lokalt material från Svenska kyrkan och EFS, vilket kontrasteras mot det omfångsrika material som finns vid EFS-arkivet i Stockholms stadsarkiv. Och det är sannerligen en bred bild av Skellefteås kyrkohistoria man får sig till livs.

Boken består av fyra delar. Den inleds med en historisk tillbakablick, där läsaren introduceras i den kyrkliga traditionen i området. Lundqvist tar bland annat upp det tidiga 1800-talets norrländska läsarväckelse och dess inbyggda spänning mellan inomkyrkliga revitaliseringssträvanden och separatism. En viktig förutsättning för läsarväckelsen och den fortsatta utvecklingen i bygden var den av kyrkan sanktionerade byabönstraditionen. Till följd av stora geografiska avstånd och svårigheterna att kunna ta sig till kyrkan, påbjöds folk att samlas i byarna för att läsa och dela Guds ord. Därigenom bemyndigades befolkningen i religiösa spörsmål och skolades i att läsa och reflektera över bibelordet. Fram växte en praxis av lekmannaledda religiösa sammankomster som inte självklart ville underordna sig den kyrkliga hierarkin. Efter att kyrkan och väckelsen i skelleftetrakten hade stått i konflikt med varandra under 1800-talets första hälft, utvecklades vid seklets mitt ett spirande samarbete.

När så Simon Brandell tillträdde tjänsten som Skellefteå församlings kyrkoherde 1875, kom han att arbeta för att integrera det befintliga lekmannaengagemanget i den kyrkliga strukturen, vilket den andra delen (1875–1900) av studi-

en behandlar. Då verkade kyrka och väckelse i symbios, inte minst eftersom Brandell tog tydlig ställning för EFS mission och användandet av lekmannapredikanter. I stället för att stödja exempelvis Svenska Kyrkans Mission (SKM) skickade Brandell pengar till EFS och blev även Stiftelsens provinsombud på orten. Inte desto mindre bildade han också Skellefteå Missionsförening, en klart kyrklig organisation som inte anslöts till EFS.

I den tredje delen (1900–1910) av boken får vi följa den process som leder fram till att det goda förhållandet mellan väckelsefolket och kyrkan börjar knaka i fogarna, både lokalt i Skellefteå och även nationellt. På det nationella planet hade den så kallade församlingsrörelsen, och kring sekelskiftet ungkyrkorörelsen, börjat betona kyrkans egen frivilligverksamhet och mission, inte sällan i direkt opposition till Stiftelsen. Från både EFS och kyrkligt håll började man markera sin självständighet. En likartad utveckling syns även i Skellefteå, där prästerskapet efter Brandells död i allt högre grad inspirerades av den kyrkliga nyorienteringen.

I den fjärde delen (1910–1923) beskriver Lundqvist hur den brandellska samarbetsandan allt eftersom vittrade bort. Kyrkan grundade 1910 Svenska Kyrkans Diakonistyrelse som främjade den egna lekmannaverksamheten. EFS å sin sida hade än tydligare utvecklats till en självständig organisation, med egna predikanter och en ungdomsrörelse som krävde demokrati. Därtill kom en ekonomisk kris som resulterade i att EFS decentraliserades i och med bildandet av en distriktsorganisation 1922. I detta händelseförlopp gick EFS och kyrkan skilda vägar, nationellt och lokalt.

Hela denna komplexa process skildras i sina olika nyanser och understöds av ett gediget källstudium. Utifrån detta bygger Lundqvist det pussel som utgör Skellefteås kyrkohistoria decennierna kring 1900. Också sekundärlitteraturen är omfattande även om tonvikten ligger på kyrkohistorisk litteratur. Trots detta rika material hade det varit önskvärt med om möjligt en större bredd. Nu är visserligen Skellefteå även med riksmått mätt en kyrksam bygd, men det hade varit intressant att i större utsträckning veta mer om livet i Skellefteå i övrigt och hur kyrkolivet förhöll sig till detta.

För att förklara kyrkans och EFS förändrade roller är det främst socio-ekonomiska och demografiska förklaringar som framhävs. 1880-talets kulturradikalism och den historiekritiska teologin omnämns,

men i vad mån religionens förändrade roll i det moderna samhällets framväxt spelar in för relationen de båda parterna emellan hade gärna fått ges en tydligare belysning.

En annan fråga som borde ha fått ett tydliggörande gäller begreppet predikant. Fram till 1906 kallade EFS sina lekmannamedarbetare för kolportörer, först därefter för predikanter. Kolportörens uppgift var enligt EFS riktlinjer att sprida böcker, göra sjukbesök, samtala, men inte att predika fritt efter eget huvud (vilket begreppet predikan implicerar). Sådant predikande förekom visserligen, men det var inget EFS officiellt sanktionerade. Så när Lundqvist skriver om Carl Berg, en genom EFS utbildad missionär som kom att bistå Brandell vid hans predikoresor, så benämns Berg som EFS-predikant och uppges ha hållit åtskilliga predikningar. Men när källorna citeras är det begreppen "kolportör", "föredrag" och "samlingar" som EFS och Berg själv använder. Däri ligger en skillnad som hade kunnat vara tydligare. Berg och Brandell var knappast helt jämställda i predikohänseende.

Dessa randanmärkningar till trots har Karl Axel Lundqvist genomfört en gedigen forskningsuppgift som för tankarna till svunna tiders inträngande avhandlingar. Att Skellefteå ännu idag sticker ut i fråga om kyrksamhet får här måhända sin förklaring.

Stefan Gelfgren

Frändén, Märit, Björn Lundquist & Karin Wilson. Verbh – En sydsamisk verbhandbok. Uppsala Publishing House AB. 206 s. Uppsala 2007. ISBN 978-91-7005-336-8.

Stoor, Lotta W & Ville Söderbaum. 100 nordsamiska verb – en nordsamisk verbhandbok för alla. Bokförlaget Stoor. 256 s. Stockholm 2008. ISBN 978-91-977056-1-5.

Vid inlärning av språk innebär verbböjningen ofta en stor utmaning. I många språk böjs verb efter såväl person, numerus, tempus som modus. Dessutom förekommer verb vanligen i ett flertal infinita former som t.ex. infinitiv, gerundium och particip av olika slag. Sammantaget gör det att ett verb kan uppträda i en mängd olika former. För att bringa reda i verbböjningen åt den språkstuderande har för ett flertal språk skrivits s.k. verbhandböcker, som t.ex. Beyers *501 Russian verbs* (2001) och Holmans *Handbook of Finnish verbs* (1984). En verbhandbok presenterar de böjningsmönster som finns

för verb i ett språk. En del verbhandböcker behandlar också verbens syntaktiska egenskaper.

Samisk verbböjning präglas av en mängd ändelser. Både nord- och sydsamiska har det gemensamt att verb böjs i tre numerus: *singular, dual* och *plural*, och i tre personer: *första, andra* och *tredje*. Det har till följd att exempelvis presensparadigmet av ett verb omfattar nio former med nio olika personändelser, att jämföra med de sex former som vanligen förekommer i icke samiska språk i vår geografiska närhet. Vid sidan av ändelser är ljudväxling en företeelse som i hög grad gör sig påmind i samisk verbböjning.

Med tanke på den samiska verbböjningens komplexitet är det glädjande att två samiska verbhandböcker getts ut under senare tid. Den sydsamiska verbhandboken: *Verbh – En sydsamisk verbhandbok* och den nordsamiska *100 nordsamiska verb – en nordsamisk verbhandbok för alla* är efterlängtade hjälpmedel för dem som ägnar sig åt syd- respektive nordsamiska studier.

Verbh – En sydsamisk verbhandbok är uppbyggd av tre huvuddelar. Den första delen (s. 11–21) innehåller en beskrivning av det sydsamiska verbsystemet samt anvisningar till läsaren om hur boken ska användas. Sidorna 23–87 innehåller böjningsmönster för 30 mönsterverb och för tre oregelbundna verb: vara-verbet, negationsverbet, som båda saknar infinitivform, och hjälpverbet *edtjedh* 'skola'. Mönsterverben består av 24 jämnstaviga, fem uddstaviga och ett kontrakt verb. De jämnstaviga verben är i sin tur uppdelade i sex undergrupper. Tre av grupperna (I, II och IV) representeras av flera mönsterverb medan övriga kategorier utgörs av enstaka mönsterverb. Anledningen till att grupperna I, II och III har flera mönsterverb är att flera typer av omljud ska representeras. Vid varje mönsterverb presenteras presens-, preteritum- och perfektparadigmet för alla personer och numerus i både jakande och nekande former. Dessutom ges jakande och nekande imperativ för andra person i alla numerus. De infinita former som ges är vid sidan av rubrikens infinitivform gerundium- och verbgenitivformen. De fem uddstaviga verben förhåller sig till varandra som verben i de jämnstaviga grupperna, så tillvida att de representerar olika typer av omljud. De kontrakta verben är en omstridd kategori i sydsamiska vilket också tas upp till diskussion (s. 17). Författarna har valt att följa de forskare som anser att de kontrakta verben utgör en distinkt ka-

tegori i sydsamiska. Registerdelen (s. 88–205) innehåller en lista på över 4 000 sydsamiska verb. Vid varje verb anges vid sidan av betydelse även en hänvisning till något mönsterverb i verbgrupperna i del II.

Med hjälp av mönsterverben kan man skapa böjda former. Genom att i registerdelen slå upp det verb som man vill böja och sedan följa hänvisningen till mönsterverbet får man reda på hur böjningen för verbet ser ut. Om man exempelvis vill veta hur man böjer verbet *vaeltedh* 'ta' i preteritum första person får man i registerdelen reda på att det böjs i analogi med verbet *tjaeledh* ('skriva') och kan sluta sig till att formen man söker är den omljudda *veeltim* 'jag tog'. Boken kan också användas för att identifiera böjda former. Med hjälp av de hjälpscheman som finns i bokens första del kan en verbforms infinitiv härledas. Exempelvis kan formen *ruahta* med hjälp av hjälpschema 2 föras till infinitiven *ruehtedh*. Genom att sedan slå upp *ruehtedh* i registerdelen får man veta att verbet har betydelsen 'springa'.

Författarna kunde möjligen varit något mer utförliga med beskrivningen av sydsamiskans verbsystem utanför paradigmen. I boken berättas t.ex. ingenting om hur konditionalis uttrycks på sydsamiska. För övrigt förmedlar boken det sydsamiska verbsystemet på ett mycket pedagogiskt och lättillgängligt sätt och ger de verktyg som behövs för att sätta sig in i och förstå sydsamisk verbböjning. Hjälpscheman med tillhörande instruktioner är tydliga och mönsterverbens uppställning åskådliggör böjningsmönster med eventuella omljud på ett föredömligt sätt.

100 nordsamiska verb – en nordsamisk verbhandbok för alla är som titeln antyder begränsad till att beskriva böjningen av 100 verb. I inledningen påpekar författarna mycket riktigt att det teoretiskt sett inte behövs mer än 9 exempelverb för att åskådliggöra den nordsamiska verbböjningen. För det krävs emellertid att man förutom de många nordsamiska böjningssuffixen också behärskar nordsamiskans ljudväxlingar med allt vad det innebär av omljud, vokal- och stadieväxlingar och hur dessa återges ortografiskt. Författarna har därför med boken velat ge den nordsamiskstuderande en möjlighet att överblicka böjningen för 100 av nordsamiskans vanligaste verb.

Av de 100 verb som förekommer i boken har 84 hämtats ur Pekka Sammallahtis nordsamiska basordförråd. Dessa verb har sedan kompletterats med 16 andra verb

för att på bästa sätt åskådliggöra olika ljudväxlingstyper och även ge exempel på avledda verb. Verben är som brukligt inom nordsamisk grammatik indelade i tre grupper: uddstaviga, jämnstaviga och kontrakta verb. Av de verb som presenteras är de uddstaviga och kontrakta verben vardera 15 och de jämnstaviga 70. Den till synes ojämna fördelningen motiveras av att de jämnstaviga behöver mer utrymme eftersom de uppvisar större komplexitet med avseende på ljudväxlingar.

I sin önskan att vara så tydlig som möjligt har författarna undvikit att redovisa parallellformer. I de fall det förekommer en östlig och västlig parallellform redovisas den form som förekommer i västlig nordsamiska. I valet mellan tornesamiska konditionalisformer på *-l-* och mer centrala nordsamiska former på *-š-* har valet fallit på den senare allmännare formen.

På sidorna 20–26 finns en kortfattad men informativ beskrivning av nordsamiskans finita och infinita verbformer. Därpå följer en beskrivning av de regler som gäller för slutkonsonant, stadieväxlingen berörs kortfattat och reglerna för nordsamiskans omljud redovisas. Avdelningen avslutas på sidan 31 med negationsverbets former. Från sidan 34 och framåt presenteras verben med början i de uddstaviga, följt av de jämnstaviga och de kontrakta. Varje verb har ett eget dubbelsidigt uppslag. På det vänstra uppslaget presenteras fullständiga jakande och nekande presens-, preteritum- och perfektparadigm. På höger sida presenteras paradigmen för pluskvamperfekt, imperativ och konditionalis. På högersidans underkant ges jakad perfekt konditionalis, jakad och nekad potentialis i första och andra person samt exempel på infinita former.

I ambitionen att varje verb ska få plats på ett dubbeluppslag har författarna valt att bara delvis redovisa vissa paradigm. Som nämnts ges potentialisformerna endast i första och andra person. Ett alternativ hade varit att ge varje verb större utrymme genom att ge boken ett större format. Då hade emellertid idén med bokens behändiga storlek gått förlorad. Dessutom kompenseras bristen på fullständiga potentialisparadigm av de exempel på fullständiga paradigm som finns på sidan 23.

I de jämnstaviga verbens paradigm förekommer pilar och rutor i gråskala. Pilarna används i samband med omljud och visar på ett tydligt sätt var sådant infaller och vilket vokalljud som framkallar det. I presensparadigmen markerar rutorna de former som har svagstadium och i preteritumpara-

digmen markerar de former som står i starkstadium. Visserligen markeras omljud samt svag- och starkstadium i ortografin, men rutorna och pilarna är en pedagogisk finess som tydligt visualiserar dessa växlingar för läsaren.

I beskrivningen av den nordsamiska stadieväxlingen använder författarna termen stadium annorlunda än vad som är gängse praxis. Nordsamiska ord som stadieväxlar står antingen i stark- eller svagstadium. Infinitiven av verbet *viehkat* 'springa' står i starkstadium medan *viegan* 'jag springer' står i svagstadium. Stadierna växlar sålunda mellan *hk* ~*g*. Andra verb, som t ex *nohkkat* 'somna' har *-hkk-* i starkstadium och *-hk-* i svagstadium, sålunda en växling *hkk* ~ *hk*. Den konsonantkomponent som markerar svagstadium i ett ord, t ex *-hk-* i *nohkan* 'jag somnar' kan följaktligen markera starkstadium i ett annat, t ex *viehkat* 'springa', vilket visar att svag- och starkstadium är relativa begrepp såtillvida att de avser det enskilda ordets stadieväxling. När man talar om den ljudväxlande komponentens absoluta kvantitet och kvalitet brukar man istället tala om grader. I ovan nämnda exempel utgör serien *g* ~ *hk* ~ *hkk* grad I, grad II och grad III. Verbet *viehkat* har svagstadium i grad I och starktadium i grad II medan verbet *nohkkat* har svagstadium i grad II och starkstadium i grad III. Författarna undviker emellertid begreppet grad och talar istället bara om stadium. Risken är att det skapar förvirring, då läsaren konsulterar standardverk i samisk grammatik.

I sin helhet är *100 nordsamiska verb* ett välkommet tillskott i beskrivningen av nordsamisk grammatik. Boken, vars styrka ligger i det tydliga och pedagogiska upplägget, torde vara till stor hjälp för den som vill studera nordsamisk verbböjning.

Torbjörn Söder

Medarbetare

Sölve Anderzén, f. 1939 i Eda (Värmland), bosatt i Jukkasjärvi. TD, FK, VDM, docent i kyrkohistoria. Forskningsfältet inriktat på de nordliga lappmarkerna och Barentsregionen.

Cuno Bernhardsson, f. 1951 i Edsele. 1:e arkivarie vid Forskningsarkivet, Umeå universitetsbibliotek.

Lars-Erik Edlund, f. 1953 i Trehörningsjö. Professor i nordiska språk, Umeå universitet. Ordförande i Johan Nordlander-sällskapet.

Gunvor Flodell, f. 1940 i Umeå. FD, docent i nordiska språk, pensionerad från Umeå universitet. Forskar om de svenska brasilieutvandrarna.

Stefan Gelfgren, f. 1971 i Sidensjö, Örnsköldsvik. FD i idéhistoria. Lektor på HUMlab, Umeå universitet.

Gudrun Norstedt, f. 1965 i Anundsjö, bosatt i Obbola. Biolog, skribent och amatörforskare med inriktning på norrländsk historia.

Sigurd Nygren, f. 1935 i Nordmaling. Civilingenjör. Skattmästare och bitr. redaktör i Johan Nordlander-sällskapet sedan 1993. Redaktör för tidningen Släkten.

Lars-Gunnar Olsson, f. 1945 i Umeå. FM i historia. Forskar och informerar om Umeåregionens historia.

Camilla Olofsson, f. 1979 i Offerdal, Jämtland. FM med arkeologi som huvudämne. Verksam vid Mus-Olles Museum, Ytterån. Studerar f.n. samisk arkeologi vid Universitetet i Tromsø.

Ulrika Stenbäck Lönnquist, f. 1971 i Sundsvall. FM med arkeologi som huvudämne. Museipedagog/arkeolog på Norra Bergets friluftsmuseum i Sundsvall. Har fördjupat sig i fäbodlivets kvinnor.

Torbjörn Söder, f. 1965 i Täby. FD i finsk-ugriska språk, forskare vid Kungliga Vitterhetsakademien, arbetar f.n. med ett projekt inriktat på värmlandsfinska.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Stig Welinder, f. 1945 i Lund. Professor i arkeologi under avveckling vid Institutionen för humaniora vid Mittuniversitetet i Härnösand.

Innehåll

LARS-ERIK EDLUND &
CUNO BERNHARDSSON: Maj-Britt Hedlund
in memoriam 1

GUNVOR FLODELL: Från Norrbotten
till Brasilien 4

CAMILLA OLOFSSON, ULRIKA STENBÄCK
LÖNNQUIST & STIG WELINDER:
Mittuniversitetets arkeologi i Jämtlands
medeltid 17

SÖLVE ANDERZÉN: Psalmböcker i Luleå
stifts finskspråkiga bygder 24

LARS-GUNNAR OLSSON: Landshövding
Löwen får bryderi 38

LARS-GUNNAR OLSSON: Ryssen kommer
– rädda penningkistorna! 52

GUDRUN NORSTEDT: Gränserna
på Geddas karta högst ungefärliga 63

SIGURD NYGREN: Borgmästare
Anders Gertsson 78

RECENSIONER 79

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 93